AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

"AZƏRBAYCANIN İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİNİN BƏRPASI VƏ MÜƏSSİSƏLƏRİN TƏŞKİLİNİN İQTİSADİ ƏSASLARI"

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Hüseynzadə Sərxoş Rəşid oğlu

BAKI – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

__________________________ imza

“____” _______________ 2022-ci il

“AZƏRBAYCANIN İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİNİN BƏRPASI VƏ MÜƏSSİSƏLƏRİN TƏŞKİLİNİN İQTİSADİ ƏSASLARI”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060406 - Statistika

İxtisaslaşma: Müəssisələrin statistikası

Qrup: 706

Magistrant
Hüseynzadə Sərxoş Rəşid oğlu

___________________imza

Elmi rəhbər
i.ü.f.d., müəl. Abbasov Ceyhun Abbas oğlu

_____________________ imza

Proqram rəhbəri
i.ü.f.d., dos. Hümbətova Suqra İnqilab qızı

_____________________ imza

Kafedra müdiri
i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu

_____________________ imza

BAKI - 2022

Elm andı

Mən, Hüseynzadə Sərxoş Rəşid oğlu and içirəm ki, “Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərinin bərpası və müəssisələrin təşkilinin iqtisadi əsasları” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

AZƏRBAYCANIN İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİNİN BƏRPASI VƏ MÜƏSSİSƏLƏRİN TƏŞKİLİNİN İQTİSADİ ƏSASLARI

XÜLASƏ

Mövzunun aktuallığı: Qarşıda duran ən vacib məsələ işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpa edilərək, hər tərəfli dirçəldilməsidir. Mövcud vəziyyəti, iqtisadi və təşkilati aspektlərin əsaslandırılması və perspektivli sahələrin müəyyən edilməsi, onun təkmilləşdirilməsi bu ərazilərin sürətli bərpasına və inkişaf etdirilməsinə səbəb olacaqdır. İnkişaf etmiş bir iqtisadiyyata malik olacaq Qarabağ iqtisadi rayonu isə xarici təsirlərə qarşı daha dayanıqlı formaya gələcək, rəqabət qabiliyyətli güclənəcəkdir.

Tədqiqat məqsədləri: Dissertasiya işinin əsas məqsədi işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası və burada yeni müəssisələrin təşkilinin iqtisadi əsasları kimi vacib fenomenləri nəzərdən keçirməkdir.

Tədqiqat metodları: Tədqiqat prosesində emprik, statistik, müqayisəli təhlil və sintez metodlarından geniş istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, Azərbaycan Respublikası Nazirliklərinin qərarları, Milli Məclisin və Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarları, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin illik hesabatları, mövzu üzrə yerli və xarici alimlərin əsərləri, yerli və xarici internet resurslarında mövzuya uyğun mövcud informasiyalar təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın həyata keçirilməsinə əngəl olan nəzəri-metodoloji çatışmazlıqlar, yetərli informasiya bazasının olmamağı.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası və potensiala uyğun yeni müəssisələrin formalaşdırılmasının əsas istiqamətlərinin təşkili və onun idarə edilməsinin metodoloji prinsipləri əsaslandırılmış, azad olunmuş ərazilərin bərpası və müəssisəslərin təşkilində dövlət dəstəyinin önəmliliyi əks etdirilmiş və bunun təsiri nəticəsində regionda perspektivin yüksəldilməsi təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: İşğaldan azad olunmuş ərazilər, 44 günlük müharibə, bərpa, müəssisələrin təşkili.

REHABILITATION OF THE LIBERATED TERRITORIES OF AZERBAIJAN AND THE ECONOMIC BASIS OF ORGANIZATION OF ENTERPRISES

SUMMARY

Relevance of the topic: The most important issue ahead is the restoration and comprehensive revival of the liberated territories. Substantiation of the current situation, economic and organizational aspects and identification of promising areas, its improvement will lead to the rapid restoration and development of these areas. The Karabakh economic region, which will have a developed economy, will become more resistant to external influences and will become more competitive.

Objectives of the research: The main purpose of the dissertation is to consider important phenomena as the restoration of the liberated territories and the economic basis for the establishment of new enterprises here.

Research methods: Empirical, statistical, comparative analysis and synthesis methods were widely used in the research process.

Research database: decrees and orders of the President of the Republic of Azerbaijan, decisions of the Ministries of the Republic of Azerbaijan, relevant decisions of the Milli Majlis and the Cabinet of Ministers, annual reports of the State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan, works of local and foreign scientists, local and foreign Internet resources is.

Limitations of the research: Theoretical and methodological shortcomings that hinder the implementation of the research, lack of sufficient information base.

Scientific novelty and practical results of the research: Methodological principles of organization and management of the main directions of the restoration of the liberated territories and formation of new enterprises in accordance with the potential are substantiated, the importance of state support in the restoration of the liberated territories and the establishment of enterprises is analyzed. .

Keywords: Liberated territories, 44 days of war, restoration, organization of enterprises.

İXTİSARLAR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ 8

I FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİN BƏRPASININ NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ VƏ İQTİSADİ ƏSASLARI 12

1.1. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpa potensialının nəzəri metodoloji əsasları 12

1.2. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası üzrə mövcud problemlər və onun həlli yolları 18

1.3. Müəssisələrin növləri, təşkilinin prinsipləri və əhəmiyyəti. 24

II FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ MÜƏSSİSƏLƏRİN TƏŞKİLİ ÜZRƏ PERSPEKTİVLƏRİN TƏHLİLİ 32

2.1.Yeni müəssisələrin təşkil edilməsinin hüquqi və institusional mexanizmləri .. 32

2.2. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə sosial-iqtisadi inkişafın artırılması istiqamətində müəssisələrin yaradılması 38

2.3. Müəssisələrin təşkili üzrə mövcud xarici təcrübə 43

III FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ MÜƏSSİSƏLƏRİN BƏRPASI VƏ YENİDƏN TƏŞKİLİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ 51

3.1. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin müəssisələri üzrə iqtisadi dəstək sisteminin təkmilləşdirilməsi 51

3.2. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə investisiya proseslərinin stimullaşdırılması mexanizmləri 55

3.3. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə mövcud risklər üzrə müəssisələrin təşkili ... 61

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR 66

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI 70

Cədvəllərin siyahısı 74

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Ötən əsrin sonlarında tüğyan edən beynəlxalq və regional dəyişikliklər mənfur düşmənlərimizin uzun tarixi köklərə söykənən əsassız ərazi iddialarını yenidən gündəmə gətirmişdir. Torpaqlarımızın xüsusi amansızlıqla işğalı nəticəsində Azərbaycan Respublikası ərazisinin 20 faizdən çoxu üzərində faktiki olaraq nəzarəti itirdi. İşğal olunmuş torpaqlarda heç bir hüquqi qanunlar fəaliyyət göstərmirdi.

Uzun illərdir baxımsızlıq hökm sürən bu ərazilərin canlandırılması həm dövlətin, həm də sahibkarların qarşısında böyük vəzifə və məsuliyyət qoymuş olur, işğaldan azad edilən torpaqlarımızda iqtisadi fəaliyyətin bərpa olunması zərurətə çevrilir.

Hal-hazırda bazar iqtisadiyyatının hökm sürdüyü bir zamanda dağıdılmış ərazilərin bərpası məhz iqtisadi sahələrin inkişafı, yeni müəssisələrin salınması ilə mümkündür.

Ötən əsrin sonlarında müstəqillik əldə olunmasına baxmayaraq, ölkənin ən dilbər və böyük regionlarından birinin işğalı bütün ölkənin inkişaf tendensiyasına mənfi təsir göstərirdi. Uzun illərdən sonra ali baş komandanın rəhbərliyi ilə müzəffər ordumuz tərəfindən aparılan uğurlu döyüşlər, ərazi bütövlüyümüzü bərpa etməyə imkan yaratdı.

Bundan sonrakı dövrdə qarşıda duran ən vacib məsələ işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpa edilərək, hər tərəfli dirçəldilməsidir. Bütün yuxarıda deyilənlərə əsasən iddia etmək olar ki, mövcud vəziyyəti, iqtisadi və təşkilati aspektlərin əsaslandırılması və perspektivli sahələrin müəyyən edilməsi, onun təkmilləşdirilməsi bu ərazilərin sürətli bərpasına və inkişaf etdirilməsinə səbəb olacaqdır.

Bu sadalanan istiqamətləri əsas götürərək dissertasiyanın mövzusunun aktual olduğunu, daha da öyrənilməsi və təkmilləşdirilməsinə ehtiyac olduğunu qeyd edə bilərik.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: İqtisadi ədəbiyyatlarda və elmi tədqiqatlarda ərazilərin bərpası və müəssisələrin təşkilinin iqtisadi əsasları geniş şəkildə öyrənilmişdir. Bərpa fəaliyyətinin təşkili, onun investisiya təminatı, müəssisələrin təşkili ilə bağlı vergi yükünün azaldılması, kadr təminatı və s. məsələlər ən aktual tədqiqat obyektinə çevrilmiş və önəmli tövsiyələr işlənilməkdədir.

Bərpa və müəssisələrin fəaliyyətinin təşkili və idarə edilməsinin təşkilati, sosial-iqtisadi, hüquqi aspektləri Q.Çaxmaqlı, F.İsmayılov, L.Rəşidov və başqalarının əsərlərində tədqiq olunmuşdur.

Bərpa və müəssisələrin fəaliyyətinin təşkili, sosial-iqtisadi səmərəliliyi, risk-menecment məsələləri, biznes prosesin tənzimlənməsi, risk idarə edilməsi məsələləri xarici ölkə alimlərindən: Lojkin O.B., Qribov V.D., Volgin V.V., Rıbak O, Volkov O. İ.və başqalarının əsərlərində müxtəlif səpkidə şərh edilmişdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri: Dissertasiya işinin əsas məqsədi işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası və burada yeni müəssisələrin təşkilinin iqtisadi əsasları kimi vacib fenomenləri nəzərdən keçirməkdir.

Dissertasiyanın məqsədinə çatmaq üçün tədqiqat məntiqi və iş quruluşunu müəyyənləşdirən vəzifələr qoyuldu:

- Bazar proseslərinin təkamülünün öyrənilməsi;
- Bərpa və yenidənqurmanın mahiyyətinin, məzmununun və xüsusiyyətlərinin açılması;
- İşğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişaf istiqamətlərinin qiymətləndirilməsi;
- Bərpa və yenidənqurma ilə bağlı səmərəliliyin tədqiqi üçün metod və yanaşmaların işlənib hazırlanması;
- Bu ərazilərdə yeni müəssisələrə olan ehtiyacları müəyyən edən amillərin qruplaşdırılması;
- Yaradılmış müəssisələrin təkmilləşdirilməsi məqsədilə inkişaf xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi;

Tədqiqatın predmeti və obyekti: Dissertasiya işinin predmetini işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası və müəssisələrin təşkili istiqamətlərinin

təkmilləşməsinin təmin edilməsi, mövcud durumunun düzgün təhlil olunması, eləcə də təkmilləşmə yönlərinin müəyyən olunması prosesləri təşkil edir.

Dissertasiya işinin obyektini isə işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası və müəssisələrin formalaşdırılmasının inkişaf xüsusiyyətləri, onun nəticələrinin araşdırılması və perspektiv istiqamətləri məsələləri təşkil edir.

Tədqiqatın metodları: Tədqiqat prosesində emprik, statistik, müqayisəli təhlil və sintez metodlarından geniş istifadə edilmişdir.

Tətqiqatın informasiya bazasını: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, Azərbaycan Respublikası Nazirliklərinin qərarları, Milli Məclisin və Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarları, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin illik hesabatları, mövzu üzrə yerli və xarici alimlərin əsərləri, yerli və xarici internet resurslarında mövzuya uyğun mövcud informasiyalar təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın həyata keçirilməsinə əngəl olan nəzəri-metodoloji çatışmazlıqlar, yetərli informasiya bazasının olmamağı və s.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Dissertasiya işinin elmi yeniliyi və praktiki əhəmiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir:

- İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası və potensiala uyğun yeni müəssisələrin formalaşdırılmasının əsas istiqamətlərinin təşkili və onun idarə edilməsinin metodoloji prinsipləri əsaslandırılır;
- Bərpa potensialının qiymətləndirilməsinin və formalaşmasının elmi əsaslarının inkişafı və formalaşması qanunauyğunluqları üzrə təkliflər verilir;
- İşğaldan azad olunmuş ərazilərə qayıdacaq olan əhalinin gəlirlərinin artması istiqamətində görülən tədbirlərin müsbət nəticələri müəyyən edilmişdir;
- Müəssisələrin formalaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi məqsədilə inkişaf xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir;
- Bu tədqiqat sayəsində işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası üzrə mövcud durum araşdırılmış və onun sosial-iqtisadi nəticələri barədə göstəricilər göstərilmişdir;

• İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası və müəssisəslərin təşkilində dövlət dəstəyinin önəmliliyi əks etdirilmiş və bunun təsiri nəticəsində regionda perspektivin yüksəldilməsi təhlil edilmişdir;

• Bərpa fəaliyyətinin səmərəliliyinin birgə və ümumiləşdirilmiş parametrləri təhlil edilmişdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Təqdiqat nəticəsində əldə olnmuş nəticələrdən və eyni zamanda irəli sürülən təkliflərdən tədqiq edilməsindən aydın olur ki, ərazi üzrə layihələrinin hazırlanması yerli problemlərin həlli mühitin inkişafına istiqamətlənmişdir.

I FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİN BƏRPASININ NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ VƏ İQTİSADİ ƏSASLARI

1.1. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpa potensialının nəzəri metodoloji əsasları

Xalqımızın taleyinə XX əsrin ən amansız münaqişələrdən biri olan Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi qismət olmuşdur. Bu faciənin nəticələri milyonlarla azərbaycanlının həyatını tamamilə dəyişmiş, hər kəsin ürəyinə sağalmaz zərbə vurmuşdur.

Tarix boyu yaranmış əsassız iddialarına sadiq qalan mənfur düşmən 1980-ci illərin sonlarından başlayaraq torpaqlarımıza açıq ərazi iddiaları irəli sürərək etnik zəmində təxribatlar törətmiş, terror aktları həyata keçirmişdir.

O zamankı Sovet İttifaqının, Ermənistan SSR rəhbərliyinin və xaricdəki erməni diasporlarında təmsil olunan ermənilərin SSRİ-nin mərkəzi hakimiyyətinin zəifləməsindən iştahlanaraq, 1923-cü ildən Azərbaycan SSR tərkibində yaradılmış olan Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV) mənsub olduğu Azərbaycandan ayrılaraq Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi istiqamətində çirkin fəaliyyətlərə başladılar.

1988-ci ilə qədər əzəli torpaqlarımız olan bütün Ermənistanın ərazisində azərbaycanlılar kompakt şəkildə yaşayırdılar. Lakin Dağlıq Qarabağ ərazisində yaşayan ermənilərdən fərqli olaraq, Sovet hökuməti azərbaycanlıların kompakt yaşadıqları ərazilərə Ermənistan SSR tərkibində muxtariyyət statusu verməmişdir, bundan əlavə olaraq mütəmadi şəkildə həm yerlilərimizin hüquqları pozulur, onların dədə-baba yurdlarından qovulmasına çalışılır, etnik cəhətdən sıxışdırılırdılar (Çaxmaqlı Q. 2009, s. 44).

Azərbaycan Respublikası 1989-1993-cü illərdə davam edən birinci Qarabağ müharibəsi nəticəsində ərazilərinin 20%-ni itirmişdi. 1994-cü ildə Bişkek Protokolu imzalanmış və bununla da atəşkəs elan edilmişdir.

Protokoldan sonra Ermənistan Respublikası ilə torpaqlarımızın sülh yolu vasitəsilə qaytarılması üçün müxtəlif beynəlxalq strukturlar çərçivəsində uzunmüddətli diplomatik danışıqlar aparılmışdır. BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən işğalçı qüvvələrin ərazilərdən qeyd-şərtsiz çıxarılmasını təmin edən qərarlar verilmişdir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq münaqişə həll olunmadan illərlə davam etmişdir.

2020-ci ilin iyul ayında Ermənistan növbəti dəfə Azərbaycanın Tovuz istiqamətində dövlət sərhədinin pozulmasına cəhd etdiyi hərbi təxribat törətdi. Öz iyrənc siyasətlərini heç zaman dayandırmayan Ermənistan dövlətinin təxribatlar törətməkdə əsas məqsədi Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalı məsələsini arxa plana keçirmək, regionda yeni gərginlik ocağı yaratmaq, üçüncü dövlətləri münaqişəyə cəlb etmək və Azərbaycanın strateji infrastrukturuna ziyan vurmaq idi.

Lakin hər zamanki kimi ordumuzun ayıq-sayıqlığı, mərdliyi, qorxmazlığı nəticəsində təxribat nəyinki uğurla dəf edildi, həmçinin düşmən böyük itkilər verərək geri qaçmağa məcbur oldu (https://azerbaijan.az/related-information/126. 04.11.2022).

Möhkəmlənmiş Azərbaycanın hücumları hər dəfə dəf etməsindən, layiqincə cavab verə bilməsindən nəticə çıxartmayan Ermənistan ordusu 2020-ci il sentyabr ayının sonlarında növbəti hərbi təcavüzə cəhd etdilər. Buna cavab olaraq, uzun illər torpaqlarımızın işğalını dayandırmaq üçün Azərbaycan ordusu əks hücuma keçdi. 44 günlük Vətən Müharibəsi nəticəsində Ermənistan ordusu darmadağın edilərək, işğal olunmuş ərazilərimiz azad olundu.

Ali Baş Komandan, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə müzəffər Azərbaycan ordusunun həyata keçirdiyi "Dəmir yumruq" əməliyyatı xalqımızın tarixinə qızıl hərflərlə yazılaraq, Azərbaycanın böyük qələbəsi ilə başa çatdı.

Sonda biabırçı şəkildə məğlub olan düşmən 10 noyabr 2020-ci ildə kaputulyasiya aktına imza çəkdi. Azərbaycan, Rusiya və Ermənistan dövlət

başçılarının imzaladığı üç tərəfli bəyanatla münaqişənin sona çatması, yeni əlaqələrin yaradılması və bərpa prosesi qeydə alındı.

Uzun illər davam edən işğal zamanı Ermənistan tərəfi əzəli Azərbaycan torpaqlarında milli-mədəni irsi talan edərək dağıtmış, şəhərləri və digər yaşayış məntəqələrini yerlə yeksan etmiş, bölgəyə böyük ekoloji ziyan vurmuşdur (https://www.virtualkarabakh.az. 15.11.2021).

Bu illər ərzində düşmən tərəfindən Azərbaycan torpaqlarına yüz minlərlə mina və partlayıcı maddələr yerləşdirilib. 10 noyabr üç tərəfli bəyanatına uyğun olaraq Ermənistan işğal və münaqişə zamanı Azərbaycana qarşı törətdiyi çoxsaylı hərbi cinayətlərə görə hüquqi məsuliyyətdən yayına bilməyəcək, qırğın və soyqırım aktları, terror fəaliyyətləri, vandalizm nəticəsində Azərbaycana dəymiş ağır sosial-iqtisadi ziyana görə kompensasiya ödəməyə məcbur olacaqdır.

Tarixi ədalətə uyğun olaraq əzəli torpaqların qaytarılmasından sonra qarşıda duran ən böyük vəzifə bu əraziləri bərpa edərək, yerli sakinlərə, bütün ölkə vətəndaşlarına və turistlərə qovuşdurmaqdır.

Cədvəl 1: 2021-ci ilin əvvəlinə işğaldan azad edilmiş iqtisadi və inzibati rayonlarının ərazisi və əhalisi

İqtisadi və inzibati şəhər və rayonların adları	Ərazi, min kv.km[1)]	Əhalinin sayı, min nəfər	Əhalinin sıxlığı (1 kv. km, nəfər)
Azərbaycan Respublikası	**86,6**	**10119,1**	**117**
Qarabağ iqtisadi rayonu - cəmi	**8,99**	**904,5**	**101**
o cümlədən:			
Xankəndi şəhəri	0,01	55,9	6988
Ağcabədi rayonu	1,76	137,5	78
Ağdam rayonu	1,15	205,1	178
Bərdə rayonu	0,95	158,2	167
Füzuli rayonu	1,39	134,7	97
Xocalı rayonu	1,00	29,0	29
Xocavənd rayonu	1,46	44,2	30
Şuşa rayonu	0,31	34,9	113
Tərtər rayonu	0,96	105,0	109
Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu-cəmi	**7,47**	**343,5**	**46**
Cəbrayıl rayonu	1,05	82,2	78
Kəlbəcər rayonu	3,05	94,7	31
Qubadlı rayonu	0,80	41,9	52
Laçın rayonu	1,84	79,2	43
Zəngilan rayonu	0,73	45,5	62

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet saytı. https://www.stat.gov.az/

Qeyd: 07 iyul 2021-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə dəyişiklik edilmişdir.

Qarşıda durmuş olan bu vəzifənin uğurla həlli, ilk növbədə Ermənistan hərbi təcavüz nəticəsində iqtisadiyyatımıza vurulmuş olan zərbənin, işğal altında olan bölgələrimizə dəyən zərərin mövcud iqtisadi identifikasiyaya uyğun olaraq potensialın qiymətləndirilməsi, resurslar və imkanların müəyyənləşdirilməsi iqtisadi mexanizmlərin səmərəli həyata keçirilməsi üçün lazım olan inkişafın prioritet istiqamətlərinin müəyyən edilməsini vacib edir.

Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın itkiləri həm iqtisadi, həm mənəvi və həm də maddi cəhətdən olmuşdur. Bir zamanların cənnət diyarı sayılan bu ərazilər xarabalığa çevrilmişdir (İsmayılov F.2016, s.42).

Cədvəl 2: Uzun illər erməni işğalı nəticəsində dilbər guşələrimizdə dağıdılan obyektlərin statistikası

❖ Yaşayış məntəqələri – 900
❖ Sənaye, kənd təsərrüfatı və digər müəssisələr-2400
❖ Evlər – 130939
❖ İctimai binalar – 7000
❖ Məktəblər – 1025
❖ Uşaq bağçaları – 855
❖ Səhiyyə ocaqları – 798
❖ Kitabxanalar – 927
❖ Məscidlər və məbədlər – 53
❖ Tarixi abidələr, muzeylər və yerlər – 473
❖ Muzey eksponatları – 40000
❖ Sənaye və kənd təsərrüfatı obyektləri – 2389
❖ Avtomobil yolları - 5198 km
❖ Körpülər - 348
❖ Su xətləri - 7568 km
❖ Qaz xətləri - 2000 km
❖ Elektrik xətləri - 76940 km
❖ Meşələr - 280000 ha
❖ Məhsuldar torpaqlar - 1000000 ha
❖ İrriqasiya sistemləri - 1200 km
❖ Dəmir yolu-286 km
❖ Dəmir yolu körpüsü-116 km
❖ Su anbarı-224

Mənbə: http://www.xocalininsesi.info/

Hələ 2014-cü ildə Azərbaycan Respublikası prezidentinin sərəncamı ilə işğal dövründə dəyən ziyanın hesablanması üçün işçi qrupu yaradılmışdır. Bu işçi qrupu tərəfindən müxtəlif mənbələrdən əldə olunmuş məlumatlar əsasında hesablamalar aparılmışdır.

İşğal illərində fərqli zamanlarda aparılmış həsablamalar nəticəsində müəyyən olunan maddi ziyan 818 milyard 880 milyon ABŞ dolları həcmində qiymətləndirilmişdir. Lakin bu qiymətləndirmə mənəvi dəyəri ifadə edə bilmir. Qədim, zəngin tarixə, istedadlı şəxsiyyətlərə malik diyarlar tamamilə viran edilmiş, əhali isə müxtəlif amansızlıqlara məruz qoyulmuşdur (https://modern.az. 29.10.2021).

Dünya təcrübəsi göstərir ki, müharibədən sonrakı yenidənqurma, tikinti və ümumilikdə bərpa işlərinin aparılması müəyyən resurslar və vaxt tələb edir. Hal-hazırda hər kəsin görmək və gəzmək üçün səbrsizləndiyi bu ərazilərin qarşısında uzun müddətli, mərhələli bərpa layihələrinin həyata keçirilməsi durur. Bu prosedur qaçılmaz, vacib və zəruridir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə bərpa, yenidənqurma, yeni infrastrukturun yaradılması istiqamətində görüləcək işlər təxirə salınmazlıq ardıcıllığı ilə həyata keçirilməkdədir. İlk növbədə, təbii ki, bu ərazilərdə tikinti və yenidənqurma fəaliyyətlərinin təhlükəsizliyi üçün minalardan tamamilə təmizlənməsi proseduru baş verməlidir.

Bundan sonrakı mərhələlərdə isə işğaldan azad edilmiş ərazilərin potensialına və yerli əhalinin əmək fəaliyyətlərinə uyğun olaraq iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişafı üzrə proqram və layihələrin növbəli şəkildə icrası aparılmalıdır. Bu sahələrə həm kənd təsərrüfatı ilə bağlı yeni fəaliyyətlər, müxtəlif xidmət sahələri, ticarət, tikinti, nəqliyyat və s. istiqamətlər üzrə fəaliyyətlərin başlanması və inkişafı vacib məsələlərdəndir.

Eyni zamanda, uzun işğal illərinin nəticəsi olan ziyanın və itkilərin qarşı tərəfdən ödənməsi üçün bu istiqamətdə zəruri işlər görülməlidir. Bunun üçün dünya hüquqi müstəvisi üzrə bütün prosedurların həyata keçirilməsinə çalışılmalıdır (https://president.az .10.11.2021).

Bərpa və yenidənqurma üçün lazım olan investisiya xərcləri də dəqiq müəyyən edilməlidir. Təbii ki, istehsal sahələrinin inkişafı, daha sonra xidmət sürəti dinamik artdıqca ticarət tempi də artacaqdır. Bu göstərici artdıqca əhali üçün yeni iş yerlərinin yaradılmasına və perspektivdə iqtisadiyyatın dinamik inkişafına səbəb olacaqdır. Məcburi köçkün vətəndaşlarımızın geri qayıtması baxımından məşğulluğun təmin edilməsi məsələlərinin mövcud layihələr üzrə nəzərdən keçirilməsi vacib suallardan biridir.

İşğaldan azad olunandan dərhal sonra yenidənqurma siyasətinə start verilmişdir. 2021-ci ilin dövlət büdcəsi bu istiqamətdə yönəldilmişdir. Bu tendensiya yaxın illərdə də davam etdirilmiş olacaqdır. Beləki 2022-2025-ci illərdə dövlət büdcəsi üçün xərclərin əsas prioritetlərindən biri müharibənin nəticələrinin aradan qaldırılması, işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası, yenidən qurulması, ölkə iqtisadiyyatına reinteqrasiyası olacaq (https://www.karabakh.center/az .15.11.2022).

Bu ildən başlayaraq sonrakı illərdə də bu tədbirlərin daha geniş miqyasda davam etdirilməsi, geri qayıdacaq vətəndaşların yaşaması və sahibkarlıq fəaliyyəti üçün şərait yaradılması, həmin ərazilərdə iqtisadi fəallığın bərpası istiqamətində tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə ehtiyac var.

Bununla yanaşı, dövlət vəsaiti hesabına mülki əhaliyə, dövlət əmlakına, infrastruktur obyektlərinə dəymiş ziyanın ödənilməsi, yeni müəssisələrin istifadəyə verilməsi, xarici və yerli turistlərin diqqətinin bu ərazilərə və illərlə baş verən vəhşiliklərə yönəldilməsi həm dövlət, həm də qeyri dövlət təşkilatlarının mühim vəzifələrindəndir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və yenidən qurulması, soydaşlarımızın öz doğma torpaqlarına qayıtması kimi şərəfli vəzifənin icrası 2022-ci ildə 2021-ci ilə uyğun olaraq davam etdiriləcək. Növbəti ilin dövlət büdcəsindən bu məqsədlər üçün 2,2 milyard manat vəsait ayrılması nəzərdə tutulmuşdur.

Hazırda dövlətin qarşısında işğaldan azad edilmiş regionların sosial-iqtisadi strategiyasını, diversifikasiya strategiyasını, likvidlik risklərinin idarə edilməsini,

daxili və xarici əlaqələri üzrə perspektiv planların hazırlanması məsələsi durmaqdadır.

1.2. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası üzrə mövcud problemlər və onun həlli yolları

Ərazilərin uzun müddətli işğalı Ermənistan üçün ciddi iqtisadi səmərə verməmişdir. Buranın yeraltı və yerüstü təbii sərvətlərlə, əlvan metallarla, filizlər, qızıl, civə, xromit, perlit, əhəng, mərmər, əqiq, mineral sular və digər çox yayılmış minerallar, eləcə də geniş kurort və rekreasiya potensialı olmasına baxmayaraq işğalçılar mövcüd sərvətlərdən tam istifadə edə bilmirdilər.

Əzəli sahiblərin geri dönüşü ilə 30 ildən çox təcavüzə məruz olan azad edilmiş ərazilərdə "tikinti bumu" başlamışdır. Torpaqlarımızın azad edilməsi nəticəsində qeyri-neft sektorunun inkişafı üzrə proqnozlara yenidən baxılıb. Beləliklə aydın məsələdir ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və yenidən qurulması ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatının əsaslı dəyişikliklərinə gətirib çıxardacaqdır. Çünki ordumuzun bu qələbəsi qeyri-neft sektorunun da artımını stimullaşdıracaqdır (UNEC ekspert, 2020-2021. s.14).

İlkin hesablamalar göstərir ki, növbəti illərdə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında əsas sahələrin ümumi istehsalı 2 milyard manatdan artıq ola bilər.

Hətta Qarabağ problemi mövcud olanda belə Azərbaycan dünya ölkələri arasında ən cəlbedici investisiya məkanlarından biri idi. Ümumiyyətlə, 1995-2018-ci illər üçün Azərbaycanda orta hesabla 140 milyard dollar xarici investisiyalar cəlb edilmişdir. Bu investisiyaların 30 faizini Azərbaycan hökuməti, eləcə də ölkə daxilində fəaliyyət göstərən müxtəlif özəl təşkilatlara beynəlxalq maliyyə institutlarından verilən kreditlər təşkil edir. İnvestisiyaların digər hissəsi birbaşa xarici investisiya kimi qeydə alınmışdır.

Hal-hazırda regionda baş verən dəyişikliklər nəticəsində Azərbaycanın investisiya cəlbediciliyi daha da artmışdır. Qələbə ilə nəticələnən müharibə

bitdikdən dərhal sonra Türkiyə, İtaliya, İsrail kimi ölkələrdən işğaldan azad edilmiş regionların bərpasına investisiya qoyuluşları ilə bağlı təkliflər vermişdilər (https://azerbaijan.az/ 16.11.2021).

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə bərpa və rekonstruktiv işlərin aparılması üçün mövcud problemləri və qarşıda duran fəaliyyətləri aşağıdakı kimi xarakterizə etmək mümkündür:

- İşğaldan azad edilmiş bölgələrdə baş verə biləcək hərbi əməliyyatların və təhdidlərin aradan qaldırılmasına çalışmaq, bu istiqamətdə tam dövlət tədbirləri və təminatları olmalıdır;
- İşğaldan azad olunmuş bölgələrin yenidən qurulması üçün atılacaq addımlar planlı və mərhələli keçirilməlidir;
- Azərbaycan müharibədən sonrakı dövrdə masa arxasında siyasi mübarizə ilə yanaşı, həm də strateji iqtisadi inkişaf planını hazırlamalıdır;
- İlk növbədə, regionun infrastrukturunu qurmaq lazımdır, əhalinin tezliklə burada yaşaması üçün zəruri olan minimum infrastruktur layihələri həyata keçirilməlidir;
- Köçürmə və məskunlaşma məsələsi sürətləndirilməli, təhlükəsizlik təmin edilməlidir;
- Regional resurslara çıxış investorlar üçün açıq olmalıdır;
- 10 il müddətinə bölgəyə sərmayə qoyacaq şəxslər vergidən azad edilməlidir;
- İstehsal layihələri üçün lazımi avadanlıq, xammal, habelə müəyyən inventar idxalı zamanı gömrük rüsumlarından azad edilməlidir;
- Ölkə əhəmiyyətli layihələrin həyata keçirilməsi prosesi özəl müəssisələrlə birgə həyata keçirilməlidir;
- Dövlət büdcəsindən və dövlət fondlarından investorlar üçün xüsusi subsidiyalar ayrılmalıdır;
- Müəssisələrin tikintisi üçün əlverişli biznes mühiti formalaşmalıdır;
- Birbaşa xarici investisiyalar istiqamətində dövlət zəmanəti yaradılmalıdır;
- Bütün investorlar üçün bərabər imkanlar və təkliflər yaradılmalıdır;
- Hüquqi sığorta proseslərin təkmilləşdirilməlidir;

➢ Xarici kapital, xüsusilə valyuta əməliyyatlarına uyğun qanunvericilik hazırlanmalıdır (UNEC ekspert, 2020-2021. s.18).

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin müasir geoloji vəziyyəti, iqlim şəraiti və potensial resursları nəzərə alınmaqla prioritet sahələrin müəyyənləşdirilməsi, qarşıda duran fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi, mövcüd problemlərin həll edilməsi aşağıda sadalanan sahələrin hər birinin ayrı-ayrılıqda inkişaf etdirilməsi ilə mümkündür:

1) Turizm – İşğaldan azad edilmiş ərazilər Kiçik Qafqaz regionunun dağlarında yerləşir. Bu ərazilərin spesifik coğrafi potensial mövqeyə malik olması turizmin inkişafı üçün əhəmiyyətli bir təkan ola bilər. Əslində bu regionun turizm potensialından böyük gəlirlər əldə etmək mümkündür. Gəlirlər hətta bütövlükdə ölkənin turizm potensialından əldə edilən gəlirdən çox ola bilər. Bunun üçün tarixi yerlər, o cümlədən regionun təbii və ekoloji potensialının bərpası beynəlxalq turizm təşkilatları tərəfindən müəyyən edilməlidir. Hədəflərdən istifadə etməklə müasir turizm şəraiti formalaşmalıdır. Bölgədə müxtəlif müalicə əhəmiyyətli resusrların olması, zəngin təbii şərait turizmin müxtəlif şaxələri üçün vacibdir. Belə bol resursların mövcudluğu tibbi turizmin inkişafına da kömək etmiş olacaqdır. Ümumiyyətlə götürdükdə bu ərazilərdə mövcud turizm potensialı hər bir turizm növü üzrə inkişafa zəmin yaratmış olur. Həm təbii, həm də maddi-mədəni, tarixi zənginlik bu dilbər guşələri turistlər üçün cəlbedici edəcəkdir (https://president.az).

Cədvəl 3: 2019-cu ilin sonuna Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş şəhər və rayonları üzrə dövlətin mühafizəsində olan daşınmaz tarixi-mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyətinə görə bölgüsü

Şəhər və rayonlar	Dünya əhəmiyyətli		Ölkə əhəmiyyətli			Yerli əhəmiyyətli			
	Arxeoloji	Memarlıq	Arxeoloji	Memarlıq	Bağ-park, monumental və xatirə abidələri	Arxeoloji	Memarlıq	Bağ-park, monumental və xatirə abidələri	Sənət abidələri
Azərbaycan	80	21	1671	387	87	799	2678	136	177
Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu-cəmi	8	4	161	93	-	14	292	16	1
O cümlədən									
Cəbrayıl	1	2	16	-	-	9	12	2	1
Füzuli	2	-	14	4	-	-	43	2	-
Ağdam	3	1	96	3	-	4	34	4	-
Tərtər	1	-	15	-	-	-	-	-	-
Xocalı	1	-	12	15	-	-	-	-	-
Şuşa	-	1	5	44	-	-	155	5	-
Xocavənd	-	-	3	27	-	-	40	1	-
Xankəndi	-	-	-	-	-	-	1	2	-
Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu-cəmi	-	2	27	27	-	9	97	7	16
O cümlədən									
Kəlbəcər	-	2	5	14	-	2	22	1	5
Laçın	-	-	8	3	-	3	47	3	9
Qubadlı	-	-	11	5	-	-	22	2	2
Zəngilan	-	-	3	5	-	4	6	1	-

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet saytı. https://www.stat.gov.az/

Qeyd: 07 iyul 2021-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə dəyişiklik edilmişdir.

2) Aqrar sahə - regionun əlverişli iqlim şəraiti və eləcə də kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların mövcudluğu aqrar-sənaye kompleksinin, bitkiçiliyin, tərəvəzçiliyin olması, məhsulların istehsalına, habelə heyvandarlığın inkişafına

böyük təkan verəcəkdır. Burada olan sadəcə 7 rayonun əkin sahələrinin ümumi sahəsi 535 min hektardır. Bu baxımdan kənd təsərrüfatında sonuncu texnologiya vasitəsilə yerli tələbatın inkişafına, eyni zamanda ödənişin istiqamətləndirilməsinə töhfə verəcək məhsulların xarici ölkələrə ixrac dəyəri formalaşacaqdır.

Cədvəl 4: Azərbaycanın işğal olunmuş keçmiş DQMV və ətraf rayonlarında kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı haqqında məlumat (1988-ci il)

İşğal olunmuş rayonlar	Bitkiçilik məhsulları				Heyvandarlıq məhsulları				
	Taxıl (min ton)	Pambıq (min ton)	Üzüm (min ton)	Kartof (min ton)	Ət (min ton)	Süd (min ton)	Yumutra (min ədəd)	Yun (ton)	Barama (ton)
DQMV	100,0	-	71,8	2765	10,2	36,5	11,1	477	89,0
Laçın	3,0	-	-	46,0	2,0	4,1	-	198	-
Kəlbəcər	1,0	-	-	-	1,0	3,1	-	86	-
Ağdam	30,1	19,0	1,2	5,0	2,7	12,6	2,3	297	379
Füzuli	31,9	1,5	100,1	-	1,5	6,8	1,1	128	-
Cəbrayıl	20,1	-	42,0	13,0	1,4	6,6	-	130	282
Qubadlı	6,7	-	2,9	55,0	0,6	3,3	-	-	14,4
Zəngilan	4,6	-	16,3	64,0	0	2,5	-	20	82,0
Cəmi:	179,4	20,5	324,3	2348	20,0	75,5	14,5	1360	846,4
Az. Res. %-lə	14,3	3,3	31,5	6,3	14,5	17,1	3,6	19,3	17,0

Mənbə:https://azerbaijan.az/related-information/126 .13.11.2021.

3) Mədən sənayesi – işğaldan azad edilmiş ərazilərin faydalı qazıntı yataqları həm zəngin, həm də müxtəlidir. Mədən və kimya sənayesi (pirit, soda külü, litoqrafik daş) xammal, qiymətli zərgərlik (jadeit, əqiq, obsidian, dəvə gözü, nefritoidlər) və zinyət daşları (yaşəm, mərmər oniks, felsit tuf) geniş yayılmışdır. Ehtiyatları on milyon kubmetrlərlə ölçülən mişar, üzlük və tikinti daşı, sement xammalı, büzücü maddələr, mineral boyalar, tikinti kərpicləri üçün xammal, beton aqreqatlar və yol tikintisi materialları xammal kimi təbii sənaye nümunələri ilə mövcuddur. Bu sənayenin inkişafı müxtəlif növ məhsulların hazırlanması üçün xüsusi zəmin yaradır.

4) Enerji hasilatı - regionda xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bol sulu çaylar, eləcə də su anbarları mövcuddur. Burada tikilən xüsusi elektrik stansiyaları regionun, ölkənin enerji təchizatını, eləcə də enerji ixracının müəyyən payı hissəsini üzərinə götürmüş olacaqdır.

5) Mineral sular - bölgə eyni zamanda təbii və müalicəvi əhəmiyyət kəsb edən mineral sular ilə də zəngindir. Bu suların istehsalı, qablaşdırılması və böyük hissəsinin dünya bazarına ixracı ən yaxşı investisiyalardan biridir. Eyni zamanda bu sulardan istifadə müalicə sahəsində tibbi turizmin əhəmiyyətli dərəcədə inkişafına da təkan verəcək.

6) Baramaçılıq - Ümumiyyətlə, işğaldan azad edilmiş bölgənin cənub hissəsində yerləşən rayonların əsas fəaliyyət istiqamətləri nəzərə alındıqda, əsasən baramaçılığın xüsusi prioritet mənbə olacağı müəyyən edilmişdir. Bununla bağlı Zəngilan, Cəbrayıl, Qubadlı və Füzuli rayonlarında xüsusi barama və ipəkqurdunun yetişdirilməsi zamanla yan sahələrin inkişafına xüsusi təsir göstərəcəkdir (https://azerbaijan.az/ 15.11.2021).

7) Şərabçılıq - işğaldan əvvəl bu bölgələrdə xüsusi üzüm növü plantasiyalarının mövcudluğu, bu sahədə əkinlərin və əhalinin əmək vərdişlərinin olması şərabçılıq sahəsinin müntəzəm inkişafı üçün xüsusi zəmin yaradır. Bu baxımdan, işğaldan azad edilmiş ərazilərin bir çox rayonlarında şərab zavodlarının, üzüm bağlarının salınması və tikintisi iqtisadi cəhətdən vacibdir. Sənayenin bu növü üzrə illər əvvəl mövcud olan ixrac potensialının bərpa edilməsi qarşıda duran məqsədlər siyahısındadır.

8) Xalçaçılıq - Qarabağ xalçalarının unikallığı danılmaz faktdır. İşğaldan əvvəlki zamanlarda bu xalçalar dünyanın ən bahalı və keyfiyyətli xalçaları hesab edilirdi. Hətta Cəbrayıl xalçasının dünyada bazar qiyməti təxminən 150.000 ABŞ dolları civarında olmuşdur. Xalçaçılıq mədəniyyətinin və istehsalının davam etdirilməsi qazancın sonrakı mərhələlərində xüsusi gəlir gətirəcək sahələrdən hesab oluna bilər.

9) Logistika sektoru - Yeni Bakı-Naxçıvan-Türkiyə dəmir yolu xəttinin ölkə ərazisindən keçməsi Şərq-Qərb və Şimal-Cənub dəhlizinin kəsişməsinin mərkəzində Azərbaycanın olması deməkdir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə tranzit yolların mövcudluğu, bölgədə tarixi İpək Yolunun bərpası, logistika və ticarət üzrə bu ərazilərin mühüm mərkəzə çevrilməsinə imkan yaradacaqdır. Bu kontekstdə yeni müqavilə qovşaqlarının, logistik mərkəzlərin yaradılması, hava

nəqliyyatının quraşdırılması və təmin edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu ərazilərdən bir neçə yerlərdə yeni hava limanlarının tikintisi bölgənin logistika dəhlizi rolunu artırmış olacaqdır (UNEC ekspert, 2020-2021. s.18).

Bu sahələrin inkişafı, müxtəlif müəssisələr və yeni investisiyalar cəlb etmək üçün dövlətdən bu istiqamətdə bir sıra strategiyaların həyata keçirilməsini tələb edir. Aparılan uğurlu siyasət nəticəsində hərbi əməliyyatlar bitəndən dərhal sonra yenidənqurma, bərpa və tikinti işləri başladılmışdır.

Ötən əsrin sonlarından başlayaraq ölkədə tuğyan edən siyasi məsələlər ərazilərimizin 20%-dən çoxunun işğalı ilə nəticələnmişdir. Bu işğalla barışmayan xalqımız hər zaman o ərazilərin həsrəti ilə yaşayırdı.

Uzun illərdən sonra müzəffər Azərbaycan ordusunun azad etdiyi ərazilərin bərpası hal-hazırda qarşıda duran ən vacib məsələlərdən biridir. Bərpa prosesi mövcud vəziyyətin və problemlərin tam təhlil olunması ilə mərhələli və planlı şəkildə təşkil olunmalıdır.

1.3. Müəssisələrin növləri, təşkilinin prinsipləri və əhəmiyyəti

İqtisadi inkişafın bütün mərhələlərində əsas halqa müəssisədir. Məhz müəssisədə məhsul istehsalı həyata keçirilir, işçi ilə istehsal vasitələri arasında birbaşa əlaqə yaranır. Müəssisə öz fəaliyyətini müstəqil şəkildə həyata keçirir, istehsal etdiyi məhsula, vergilər və digər icbari ödənişlər ödənildikdən sonra onun sərəncamında qalan mənfəətə sərəncam verir (Горфинкель В.Я., Куприянова Е.М.2008, s.233).

Bazar münasibətləri şəraitində müəssisə bütün iqtisadiyyatın əsasını təşkil edir, çünki məhz bu səviyyədə cəmiyyət üçün lazım olan məhsullar yaradılır, lazımi xidmətlər göstərilir.

Müəssisə milli iqtisadiyyatın istehsal sahəsinin məhsul istehsal edən və satan, sənaye işlərini yerinə yetirən və ya pullu xidmətlər göstərən müstəqil, təşkilati cəhətdən ayrıca təsərrüfat subyektidir. Müəssisənin konkret adı var - zavod, fabrik, kombayn, mədən, emalatxana və s. ola bilər.

İstənilən müəssisə hüquqi şəxsdir. O:

❖ Tam mühasibat uçotu və hesabat sisteminə;

❖ Müstəqil balansa;

❖ Hesablaşma və digər hesablara;

❖ Öz adı olan möhürə;

❖ Əmtəə nişanına (marka) malikdir.

Müəssisənin yaradılması və fəaliyyətinin əsas məqsədi (missiyası) istehsal olunan məhsulların (görülmüş işlərin, göstərilən xidmətlərin) istehlakçılara satılması yolu ilə mümkün olan maksimum mənfəəti əldə etməkdir, bunun əsasında əməyin, kollektiv və istehsal vasitələrinin sahibləri sosial və iqtisadi ehtiyacları təmin edilir.

Müəssisənin ümumi missiyası əsasında mülkiyyətçinin maraqları, kapitalın ölçüsü, müəssisə daxilindəki vəziyyət, xarici mühit ilə müəyyən edilən və aşağıdakı tələblərə cavab verməli olan ümumi korporativ məqsədlər formalaşdırılır və müəyyən edilir:

1. Konkret və ölçülə bilən;
2. Zaman yönümlü;
3. Əlçatan;
4. Qarşılıqlı dəstəklənən olmaq (Виленский А.2008, s.183).

Hər bir müəssisə çoxşaxəli fəaliyyətə malik mürəkkəb istehsal-təsərrüfat sistemidir. Əsas fəailiyyətlərə aid edilməli olan sahələr ən aydın şəkildə fərqləndirilməlidir:

1) Hərtərəfli bazar araşdırması (marketinq fəaliyyəti);

2) İnnovativ fəaliyyət (tədqiqat və təkmilləşdirmə, texnoloji, təşkilati, idarəetmə və digər yeniliklərin istehsalata tətbiqi);

3) İstehsal fəaliyyəti (məhsul istehsalı, işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsi, bazar tələbatına uyğun məhsul çeşidinin inkişafı);

4) Müəssisənin bazarda kommersiya fəaliyyəti(istehsal olunan məhsulların, xidmətlərin satışının təşkili və təşviqi, effektiv reklam);

5) İstehsalın maddi-texniki təminatı (xammal, material, komponentlərin tədarükü, bütün növ enerji, maşın, avadanlıq, qablaşdırma və s. ilə təminat);

6) Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti (bütün növ planlaşdırma, qiymət, uçot və hesabat, əməyin təşkili və əməyinin ödənilməsi, təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili və s.);

7) İstehsalat, texniki və istehlak məqsədləri üçün məhsulların satışdan sonrakı xidmət (istismar, zəmanət xidməti, təmir üçün ehtiyat hissələrinin verilməsi və s.);

8) Sosial fəaliyyət (əmək kollektivinin əmək və məişət şəraitinin müvafiq səviyyədə saxlanılması, müəssisənin sosial infrastrukturunun, o cümlədən özünün şəxsi yaşayış binalarının, yeməkxanalarının, müalicə-istirahət və məktəbəqədər uşaq müəssisələrinin, peşə məktəblərinin və s.) yaradılması (Волков О.И.2006, s. 89).

Bazar münasibətləri şəraitində sahibkar əsas fiqurdur. Sahibkar statusu müəssisənin dövlət qeydiyyatı yolu ilə əldə edilir. Bu halda sahibkarlıq fəaliyyətinin subyekti həm fərdi vətəndaş, həm də vətəndaşlar birliyi ola bilər.

Beləliklə, müəssisə sosial ehtiyacları ödəmək və mənfəət əldə etmək məqsədi ilə əmtəə istehsal etmək, iş görmək və xidmətlər göstərmək üçün sahibkar və ya sahibkarlar birliyi tərəfindən yaradılmış müstəqil təsərrüfat subyektidir (Грузинов В., Грибов В.2008, s.290).

Çox vaxt təsərrüfat dövriyyəsində müxtəlif fəaliyyət növləri ilə məşğul olan və iqtisadi müstəqilliyə malik təsərrüfat subyekti başa düşülən “firma” terminindən istifadə olunur. Firma bir müəssisənin sahibi və biznesini aparan bir təşkilatdır.

Müxtəlif növ müəssisələri sistemləşdirmək üçün aşağıdakı amillər ayırd edilir ki, bunlara görə müəssisələr qruplara bölünür (Бабич А.М., Павлова Л.Н.2006, s.104):

- Mülkiyyət növü;
- Sənaye mənsubiyyəti;
- Təşkilati-hüquqi forması;
- Müəssisənin ölçüsü;
- İstifadə olunan resurslar;
- Yer;
- Müəssisənin sahiblərinin vətəndaşlığı;
- İstehsal strukturu.

Mülkiyyət formalarına görə müəssisələr aşağıdakılara bölünür:

- Özəl müəssisələr. Tamamilə müstəqil müəssisələr, ya da birliklər və onların tərkib hissələri şəklində mövcud ola bilər.
- Qarışıq müəssisələr. Həm özəl, həm də dövlətin kapital payı olduğu müəssisələr buraya daxildir;
- Dövlət (o cümlədən bələdiyyə) kimi başa düşülən, kapitalın və idarəetmənin tamamilə dövlətə məxsus olduğu, dövlətin kapitalın böyük hissəsinə sahib olduğu və ya idarəetmədə həlledici rol oynadığı müəssisələr bu qrupa aid edilirlər.

Ölçüsünə görə müəssisələr iki parametrə - işçilərin sayına və istehsalın həcminə görə üç qrupa bölünürlər:

- Kiçik
- Orta
- Böyük.

Müəssisələr öz imkanlarını genişləndirmək və fəaliyyətlərini əlaqələndirmək üçün müxtəlif konsernlərə, trestlərə, holdinqlərə, sindikatlara, sahələrarası assosiasiyalara və s.çevrilə bilərlər.

- Konsern-elmi, texniki və sənaye inkişafı, investisiya, maliyyə, xarici iqtisadi və digər fəaliyyətləri, müəssisələr üçün özünütəsərrüfat xidmətlərinin könüllü birləşməsi funksiyalarını həyata keçirən firmaların böyük birliyidir.
- Trest-hüquqi və iqtisadi müstəqilliyini itirən müəssisələrin birlik formasıdır və idarəetmə idarə heyətinin və ya əsas müəssisənin əlində cəmləşir.
- Holdinq-digər firmalarla əlaqədar nəzarət və idarəetmə funksiyalarını həyata keçirmək məqsədi ilə onların nəzarət paketinə sahib olan şirkətdir.
- Sindikat-müəyyən dar məqsədə çatmaq üçün iki və ya daha çox sahibin və ya firmanın birliyidir.
- Maliyyə sənaye qrupları-istənilən ölkənin iqtisadiyyatında dominant mövqeyi tez-tez maliyyə sənaye qrupları adlandırılan güclü sənaye şirkətləri ilə təmsil olunan iri iqtisadi komplekslər tutur. Maliyyə sənaye qrupları birgə əlaqələndirilmiş fəaliyyətin həyata keçirilməsi məqsədilə yaradılan müəssisələrin, kredit-maliyyə təşkilatlarının və investisiya institutlarının iqtisadi birliyidir.

Kapitalın mülkiyyətinə görə:

- Milli;
- Xarici;
- Qarışıq.

Məsuliyyət dərəcəsinə görə:

- Tam məsuliyyətlə;
- Məhdud məsuliyyətlə.

Müəssisələrin fəaliyyətlərinin xarakteri (istehsal və qeyri-istehsal) üzrə təsnifatı onların maddi nemətlər və xidmətlər istehsalına bölünməsini nəzərdə tutur.

Dominant istehsal amili əsasında müəssisələrin təsnifatı aşağıdakı təsnifat üzrə müəssisələri nəzərdə tutur:

- Əmək tutumlu,
- Kapital tutumlu,
- Material tutumlu,
- Elm tutumlu

Hüquqi statusuna görə, ilk növbədə:

- Təsərrüfat ortaqlıqları və cəmiyyətləri;
- İstehsal kooperativləri;
- Dövlət və bələdiyyə unitar müəssisələri;
- Fərdi sahibkarlar fərqləndirilir (Камаев В. Д.1993, s. 184).

Bazar şəraitində müəssisə əsas iki problemi həll edir - məhsul istehsal etmək və satmaq. Bu problemlərin həllindən asılı olaraq müəssisə çiçəklənəcək və ya müflisləşəcək. Nəyi - hansı çeşiddə, hansı miqdarda istehsal etmək lazım olduğunu bilmək üçün müəssisə bazarı öyrənməli, yəni marketinqlə məşğul olmalıdır. Üstəlik, həm məhsulların istehsala buraxılmasından əvvəl, həm də məhsulların satışı prosesində daim marketinqlə məşğul olmaq lazımdır.

Müəssisənin təşkili prinsiplərinə uyğun olaraq qərar qəbul etmək üçün etibarlı məlumatları toplamaq və təhlil etmək lazımdır, o cümlədən:

o Malların xüsusiyyətləri: onlar son istifadə malları və ya aralıq, hazır məhsul və ya yarımfabrikatdır, xidmətə ehtiyac olub-olmamasından asılı olmayaraq, qiymət istehlakçı üçün məqbuldurmu, rəqiblərin qiymətləri nə qədərdir;

o Bazarın ümumi xarakteristikası: çoxlu və ya az sayda istehlakçı, malı alma üsulları, alıcıların mallara münasibəti, çatdırılma şərtləri və rəqiblərdə olan satış şərtləri;

o Malların bölüşdürülməsi kanalları: istehsalçılar və istehlakçılar arasında vasitəçilərin olması, onların sayı;

o Bazarın spesifik vəziyyəti: rəqabətin xarakteri və dərəcəsi, əmtəə istehsalçıları arasında rəqabətin olub-olmaması və onun hansı səviyyədə olması;

o Hüquqi məhdudiyyətlər: marketinq fəaliyyətinə mane ola biləcək qanuni məhdudiyyətlər varmı;

o Marketinq sahəsində idarəetmə fəaliyyətinin səviyyələri: daxili və xarici bazarlardakı vəziyyəti və onun inkişaf tendensiyalarını nəzərə almaqla şirkətin uzunmüddətli məqsədləri;

o Bütün məqsədlərə nail olmaq üçün zəruri olan maliyyə, maddi və digər resurslar.

Müəssisələrin işinin təşkili prinsiplərinə düzgün əməl edilməsi üçün məhsulun istehsalında və marketinq siyasətinin həyata keçirilməsində bir sıra mərhələləri özündə birləşdirən bazarda məhsulun həyat dövrünü nəzərə almaq lazımdır (Камаев В. Д.1993, s. 194):

o Yüksək xərc tələb edən icra, buna görə də bu mərhələdə malların ticarəti adətən sərfəli deyil;

o Məhsulun müştəri tərəfindən tanınması və ona olan tələbatın sürətlə artması nəticəsində artım. Satışların və müvafiq olaraq mənfəətin artması ilə reklam xərcləri sabitləşir;

o Alıcıların əksəriyyətinin artıq məhsulu alması ilə xarakterizə olunan ödəmə müddəti, buna görə də satış artım templəri maksimuma çataraq aşağı düşməyə başlayır, reklam və digər marketinq xərclərinin artması səbəbindən mənfəət də azalmağa başlayır;

o Doyma, bu dövrdə görülən tədbirlərə baxmayaraq artıq satış artımı müşahidə olunmur.

o İstehsal xərclərinin azalması səbəbindən ticarət mənfəəti artmağa davam edir;

o Tənəzzül, satışın, sonra isə mənfəətin kəskin azalması dövrüdür, müəssisənin əsaslı dəyişiklərə yönəldilməsini qaçılmaz edən son nöqtə kimi çıxış edən dövrdür.

Əvvəlcə müəssisə müəyyən növ ehtiyatları istehlak edir ki, sonradan istehsal prosesi nəticəsində məhsulda çevrilmiş resursları, fərqli istehlak dəyəri olan resursları alsın. İstehsalda resursların nisbəti müəssisənin iqtisadiyyatı kimi bir mövzunun məzmunudur. O, gəlir hissəsinin xərclər hissəsindən artıq olmasını nəzərdə tutan resurslardan istifadə nisbəti ilə əsaslanır. İqtisadi resurslar dedikdə, mal və xidmətlərin istehsalı üçün istifadə olunan bütün təbii, insan və texnogen resurslar başa düşülür. Resursların bütün çeşidini müxtəlif yanaşmalara görə təsnif etmək olar:

1. Maddi ehtiyatlar:
   - ❖ Torpaq;
   - ❖ Xammal;
   - ❖ Kapital.
2. İnsan resursları
   - ❖ Əmək ;
   - ❖ Biznes (Горфинкель В.Я., Куприянова Е.М.2008, s.144).

Mənfəət əldə etmək müəssisənin bilavasitə məqsədidir. Lakin müəssisə yalnız ictimai ehtiyacları ödəmək üçün satılan məhsul və ya xidmətlər istehsal etdikdə mənfəət əldə edə bilər. Bu iki məqsədin - ehtiyacları ödəmək və mənfəət əldə etmək - tabeçiliyi aşağıdakı kimidir:

❖ Ehtiyacları öyrənmədən və ehtiyacı ödəyən məhsul istehsal etməyə başlamadan qazanc əldə edə bilməzsiniz.

❖ Həlledici ehtiyacı ödəyə biləcək qiymətə məhsul istehsal etmək lazımdır.

❖ Məqbul qiymət yalnız müəssisə müəyyən bir xərc səviyyəsini saxladıqda, istehlak olunan resurslar, onların xərcləri alınan gəlirdən az olduqda mümkündür, yəni mənfəətlə işləyəndə. Belə olan halda müəssisənin fəaliyyətinin bilavasitə məqsədinin mənfəət olduğu deyilir.

Əgər müəssisə belə davranış çərçivəsinə sığmırsa və istehsal fəaliyyətindən gəlir əldə etmirsə, o, iqtisadi sferanı tərk etmək, özünü müflis elan etmək məcburiyyətində qalır.

Müəssisə milli iqtisadiyyatın hər bir sahəsində mal və ya xidmətlərin istehsalı üçün istifadə olunan müəyyən bir kompleks kimi başa düşülməlidir. Müəssisələr metallurgiya zavodu və bərbər, hava limanı və avtobus deposu, kömür mədəni və mağaza və s. kimi fəaliyyət göstərə bilər (Камаев В. Д.1993, s. 127).

Müəssisə istənilən müasir ölkənin bazar sisteminin əsas agentidir. Həm xaricdə, həm də Azərbaycanda iqtisadiyyatın sahələrinə uyğun olaraq müxtəlif növ müəssisələr var.

Müəssisə bu əmlakın sahibləri tərəfindən sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək üçün istifadə olunan əmlak kompleksidir. Müəssisə öz fəaliyyəti üçün nəzərdə tutulmuş bütün növ əmlakı, o cümlədən torpaq sahələri, binalar, tikililər, avadanlıqlar, inventarlar, xammallar, satılmamış məhsullar, iddia hüquqları, borclar, habelə fəaliyyətini fərdiləşdirən təyinatlar üzrə hüquqlar (marka adı) daxildir ticarət nişanları və digər müstəsna hüquqları özündə birləşdirən məfhumdur.

II FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ MÜƏSSİSƏLƏRİN TƏŞKİLİ ÜZRƏ PERSPEKTİVLƏRİN TƏHLİLİ

2.1. Yeni müəssisələrin təşkil edilməsinin hüquqi və institusional mexanizmləri

Hər bir müəssisənin uğur qazanması üçün hansı məqsədlərə çatmalı olduğunu və hansı vəzifələri yerinə yetirməli olduğu aydın başa düşülməlidir. Sahibkarlıq fəaliyyəti müəyyən edilmiş qaydada qeydiyyata alınmış şəxslərin əmlakdan istifadədən, malların satışından, işlərin görülməsindən və ya xidmətlərin göstərilməsindən sistematik olaraq mənfəət əldə etməyə yönəlmiş, öz riski və əmlak məsuliyyəti altında müəssisə sahibləri tərəfindən təşəbbüskar müstəqil fəaliyyətidir.

Bir çox cəhətdən bu, bütün dünyada hər hansı bir kommersiya hadisəsinə başlamaq bazarın tələblərinə və zəruri resursların əldə edilməsi imkanlarına uyğun olaraq adət olduğu, məqsədi kommersiya təşkilatının iqtisadi fəaliyyətini yaxın və uzun müddətə planlaşdırmaq olan bir iş planının hazırlanması ilə müşayiət olunur.

Sahibkarlıq subyekti əmlak sahibinin (mülkiyyətçilərinin) və ya onun (onların) vəkil etdiyi orqanın qərarı ilə, qanunla xüsusi olaraq nəzərdə tutulmuş hallarda, qanunun tələblərinə uyğun olaraq mövcud qurumun yenidən təşkili, habelə digər orqanların, təşkilatların və vətəndaşların qərarı ilə yeni müəssisə subyekti yaratmaq yolu ilə yaradıla bilər.

Təsərrüfat subyektləri antiinhisar və rəqabət qanunvericiliyinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektinin antiinhisar orqanlarının sərəncamında olan məcburi ayrılması yolu ilə yaradıla bilər. Yeni müəssisələrin yaradılması antiinhisar və rəqabət qanunvericiliyinin tələblərinə əməl edilməklə həyata keçirilir (Веселова, Н.В. 2002. - s.34).

Yeni müəssisələrin formalaşması və mövcud olanların genişləndirilməsi məhsula ödənilməmiş tələbatın olması, istehsalın təşkili üçün zəruri olan resursların mövcudluğu, müvafiq sənayedə elm və texnikanın inkişaf səviyyəsi kimi amillərlə müəyyən edilir. Məhsullara tələb həlledicidir: əgər şirkətin

məhsullarına tələbat yoxdursa, o, məhv olmaq təhlükəsi qarşısındadır. Belə məhsullar satılmamış, onların istehsalına çəkilən xərclər ödənilməmiş qalır.

Yeni müəssisənin yaradılması zamanı əsasən aşağıdakı məqsədlər qarşıya qoyulur:

- İstehlakçıların ehtiyac duyduğu məhsulların istehsalının artırılması və onun satışı ilə gəlir əldə edilməsi;
- Sosial məşğulluq probleminin həlli üçün işsiz əmək qabiliyyətli əhalinin və mövcud əlavə və təbii ehtiyatların istehsalına cəlb edilməsi;
- Elm və texnikanın qabaqcıl nailiyyətlərindən istifadə etməklə prinsipial olaraq yeni növ sənaye məhsullarının istehsalı;
- Ayrı-ayrı vətəndaşların və ya fərdi və ya birgə fəaliyyət üçün kiçik müəssisələr (məsələn, ortaqlıqlar) yaradan şəxslər qrupunun şəxsi maraqlarının təmin edilməsi.

Müəssisənin yaradılması bütün alqoritmin qurulmasından və qeydiyyatdan ibarətdir:

- təsis edilməsi haqqında qərarın verilməsi;
- nizamnamənin təsdiqi edilməsi;
- təsisçilər tərəfindən qoyulmuş qiymətli kağızların və əmlakın pul dəyərinin müəyyənləşdirilməsi;
- təsisçilərin razılığının əldə olunması.

Müəssisənin dövlət qeydiyyatına alınması prosesinə başlamazdan əvvəl qeyd edilməlidir ki, hərbi qulluqçuların, prokurorluğun, məhkəmənin, dövlət təhlükəsizliyinin, daxili işlər orqanlarının, dövlət notariusunun, habelə dövlət orqanlarının vəzifəli şəxslərinin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmasına yol verilmir. Çünki bu orqanların və idarələrin vəzifəsi müəssisələrinin fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirməyə yönəldilmişdir.

Həmçinin mənimsəmədə, rüşvətxorluqda və digər əldə etmə cinayətlərinə görə məhkumluğu olan şəxslər də müəssisənin, idarənin, təşkilatın təsisçisi kimi çıxış edə və sahibkarlıq subyekti - fiziki şəxs kimi qeydiyyata düşə bilməzlər.

Müəssisə yaradarkən təşkilati-hüquqi formalardan birini seçmək üçün bir sıra amillər nəzərə alınmalıdır. Deməli, əgər sahibkar təkbaşına (şəriksiz) müəssisə yaratmaq niyyətindədirsə, o zaman təsərrüfat şirkətlərinin formalarından birini seçməlidir. Əks halda isə fəaliyyəti təşkil etmək üçün ortaqlıq yaratmaq olar (http://www.businesscom.biz/biblio/ebooks/economics/7.html. 22.01.2022).

Bir sənət və ya peşə ilə birləşən vətəndaşlar birlikdə işləmək istəyirlərsə, o zaman onların istehsal kooperativi yaratması arzuolunandır.

Təsisçilərin çoxluğu ilə səhmdar cəmiyyət yaratmaq mümkündür. Həmçinin, hüquqi formanın seçiminə müəyyən bir müəssisə yaratmaq üçün tələb olunan nizamnamə kapitalının həcmi təsir göstərə bilər. Beləliklə, təsisçilər onlara səhmlərin tam bərabərliyini və səhmlərin məcburi qeydiyyatını, qiymətli kağızların emissiyasını təmin edən səhmdar cəmiyyəti yarada bilərlər, lakin səhmlərin buraxılışında müəyyən çətinliklərlə üzləşirlərsə, o zaman başqa forma seçməlidirlər. Belə müəssisələrdə ilkin kapital paylardan, töhfələrdən formalaşır. Eyni zamanda, səhmdar cəmiyyətlərinin qeydiyyatı və fəaliyyəti prosesi daha mürəkkəbdir və kiçik və orta biznesin təşkili üçün uyğun deyildir, çünki bu gün fəaliyyət göstərən müəssisələrin böyük əksəriyyəti məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərdir.

Təsisçilərin müxtəlif təşkilati-hüquqi formalarda hüquq və vəzifələrini də nəzərə almaq lazımdır. İdarəetmədə iştirak, öhdəliklərə görə məsuliyyətin həcmi və xarakteri, qoyulmuş kapital üzrə mənfəət - bütün bunlar yaradılan müəssisənin forması ilə bağlı yekun qərara təsir göstərə bilər.

Cədvəl 5: Yeni müəssisələrin təşkili formaları

Sənaye və iqtisadi fəaliyyət növü üzrə	-İstehsal - Tikinti - ticarət - tədqiqat və istehsal və s.
Mülkiyyət yolu ilə	Dövlət - bələdiyyə - özəl - qarışıq
Mülkiyyət hüquq rejiminin təbiəti ilə	Fərdi - kollektiv - ümumi səhm mülkiyyəti ilə - ümumi ortaq əmlakla
İstehsal potensialının həcminə görə (müəssisənin ölçüsü)	Kiçik - orta - böyük
Üstünlük təşkil edən istehsal amili ilə	Əmək intensivdir - kapital sıx - maddi sıx
Mülkiyyət və kapitala nəzarət yolu ilə	Milli - xarici - qarışıq
Məsuliyyət hüdudlarından asılı olaraq	Tam məsuliyyətlə - məhdud məsuliyyətli
Sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilati-hüquqi formasına görə	Tam ortaqlıq - məhdud tərəfdaşlıq - məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyət - əlavə məsuliyyətli cəmiyyət - Səhmdar Cəmiyyəti - istehsal kooperativi - unitar müəssisə
Məhsulların növünə görə	Mal istehsal edən müəssisələr - xidmət təminatçıları

Mənbə: Safronov I.T. Təşkilatın (müəssisənin) iqtisadiyyatı: dərslik M.: İqtisadçı, 2005.

Hüquqi formanı seçdikdən sonra adı, yeri, habelə nizamnamə kapitalının ölçüsünü, təsisçilərin və müəssisənin subyektinin paylarının bölüşdürülməsi qaydası müəyyən edilməlidir. Müəssisənin yerləşdiyi yer təsisçilərdən birinin yeri (yaşayış yeri) və ya yaradılan müəssisənin ofisi kimi icarəyə götürülmüş qeyri-yaşayış sahəsi ola bilər, bu barədə müvafiq icarə müqaviləsi tərtib edilir. Müəssisənin adında onun hüquqi forması və adı haqqında məlumat olmalıdır. Müəssisənin adında tam və ya qısaldılmış dövlət hakimiyyəti və ya yerli

özünüidarəetmə orqanları və onlardan törəmələr olmamalıdır. Adı digər təsərrüfat subyektlərinin adları ilə eyni olmamalıdır.

Yeni müəssisələrin yaradılması barədə qərarı kapital sahibi verir. Birinci mərhələdə müəssisənin tikintisi və təşkili, kifayət qədər xammal, material ehtiyatlarının alınması, işçi qüvvəsinin işə götürülməsi üçün kapital lazımdır. Müəyyən edilmiş məqsədlər üçün sərf edilmiş və ya nəzərdə tutulmuş ilkin investisiyalar əsasında müəssisənin nizamnamə kapitalı formalaşır. Nizamnamə kapitalının artması istehsalın inkişafı üçün müəssisədə qalan mənfəət hesabına, bəzi hallarda isə büdcədən ayırmalar hesabına baş verir.

Bundan əlavə, müəssisə səhmlərin və digər qiymətli kağızların buraxılması və satışı yolu ilə vəsait cəlb edə, həmçinin mənfəət hesabına sonradan ödənilən kreditlər ala bilər. Artıq əmlakın satışından da əlavə vəsait əldə etmək olar. Müəssisə əlavə vəsait cəlb etməklə əsas və dövriyyə kapitalını artırır, istehsal həcmini artırır, keyfiyyətini yaxşılaşdırır və gəlirini artırmış olur.

Müəssisənin nizamnamə fondu qeydiyyata alınarkən onun yalnız səhmdar cəmiyyətləri, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər və əlavə məsuliyyətli cəmiyyətlər kimi təsərrüfat şirkətlərində yaradıldığını nəzərə almaq lazımdır. Digər müəssisələrə gəldikdə isə, nizamnamə fondunun formalaşdırılması təsisçilərin öhdəliyi deyil, hüququdur (Буряковский В. В. 2005. S. 6).

Əslində, bütün müəssisələri yaratmaq üçün eyni prosedura riayət edirlər, yəni:

- yaradılması haqqında qərar qəbul etmək;
- sənədlər paketini tərtib etmək;
- nizamnamə fondunu formalaşdırmaq (qanunvericiliyə və ya təsis sənədlərinə əsasən nizamnamə fondunun yaradılması məcburi olduqda);
- dövlət qeydiyyatına salınma.

Səhmdar cəmiyyətinin açılması proseduru bir qədər fərqlidir - o, səhmlərə açıq abunə də aparmalıdır.

Müəssisənin yaradılması müvafiq sənədlərlə təsbit edildiyi üçün ilk növbədə əsas sənəd - müəssisənin Nizamnaməsi tərtib edilir. Müəssisənin nizamnaməsi təsisçilər tərəfindən təsdiq edilir və təsisçinin ərizəsi ilə birlikdə yerli hakimiyyət

orqanları tərəfindən qeydə alınır. Bundan sonra şirkət öz möhürü hüququnu alır və bank hesabı açır. Möhürü və cari hesabı olmayan qurum hüquqi şəxs deyil və müəssisə kateqoriyasına aid edilmir (Стефанов А. 2008).

Bundan əlavə, yeni müəssisə yaradan sahibkarın faydalı, effektiv ideyası olmalıdır. Növbəti addım vəsaitlərin hesablanması, eləcə də bir işə başlamaqla ildə nə qədər qazanc əldə edilə biləcəyini planlama olmalıdır. Hesablamalar planın həyata keçirilməsinin yaxşı gəlir gətirə biləcəyini göstərirsə, tərəfdaşlar axtarmaq-işləmək istəyən və ya sahibkarlıq biznesinə investisiya qoymaq imkanı olan insanların toplanması həyata keçirilir.

Müvəffəqiyyət insanların yaxşı təşkili ilə əldə ediləcək - bunun üçün iş planı tərtib etmək, icraya nəzarət etmək, hər bir işçinin funksiyalarını müəyyənləşdirmək və onları iş yerlərində yerləşdirmək, yəni müəssisənin idarəetmə mexanizmini formalaşdırmaq lazımdır. İnsanları birləşdirən konstruktiv ideya və onların işinin sonrakı təşkili çatışmayan vəsaitləri əvəz edir.

Yeni bir fikir mütləq yeni məhsul və ya texnologiya ideyası deyil. Bu, ümumi mənfəət üçün birləşdirilə bilən maliyyə resurslarına sahib olan insanlar haqqında bilik və bu mallara sahib olan və ya bu xidmətləri təmin edə bilənlər tərəfindən tələb olunmayan bəzi mal və ya xidmətlərə tələbat haqqında biliklər və texnologiya haqqında biliklər ola bilər. Başqa sözlə desək, yaxşı ideya həm də gəlir gətirə bilən dəyərdir, lakin bu, biznes təşəbbüsü və onun həyata keçirilməsində gərgin iş ilə tamamlanmalıdır.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, yuxarıda göstərilən dövlət orqanlarında qeydiyyat prosesi başa çatdıqdan sonra sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirməyə başlamaq mümkün olmuş olur. Müəssisənin fəaliyyətinin xüsusiyyətlərindən və miqyasından asılı olaraq, müvafiq lisenziyaların alınması, sanitariya-epidemioloji xidmətlər, əməyin mühafizəsi üzrə dövlət nəzarəti orqanları, yanğına nəzarət və s. dövlət orqanları kimi orqanlardan qeydiyyat və ya təsdiq tələb oluna bilər (Карлика, A.E. 2004, s 205).

2.2. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə sosial-iqtisadi inkişafın artırılması istiqamətində müəssisələrin yaradılması

Azərbaycanın uzun illərdən sonra ərazi bütövlüyünün təmin edə bilməsi xalqımızın çoxəsrlik tarixində əhəmiyyətli yer tutur. Bundan sonrakı mərhələdə əsas vəzifə öz doğma yurdlarından didərgin düşmüş insanların geri qayıtmasını təmin etməkdən ibarətdir. Bu Böyük Qayıdış vətəndaşlarımızın işğaldan azad edilmiş ərazilərdə davamlı məskunlaşması və bu ərazilərin ölkənin iqtisadi fəaliyyətinə inteqrasiyası üçün körpü olacaq. İnkişafın tam təmin olunmasında və sosial-iqtisadi artımı təmin etmək üçün ən mühüm addımlardan biri də müxtəlif sahələr üzrə əvvəllər mövcud müəssisələrin bərpası, müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq isə yeni müəssisələrin yaradılmasıdır.

Əvvəllər burada firavan yaşadıqları kimi, işğaldan azad edilmiş ərazilərə yenidən qayıdan insanların təhlükəsiz yaşayıb fəaliyyət göstərmələri təmin edilməli, region layiqli yerini tutaraq ölkənin ən abad guşələrindən birinə çevrilməlidir.

Müasir həyatın əsasını təşkil edən layiqli həyatı bərpa etmək üçün bütün sahələrdə quruculuğa nail olmaq lazımdır. Bu, stimullaşdırma ən optimal halda dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığının inkişafı əsasında həyata keçirilməlidir.

Yeni müəssisələrin yaradılmasında mövcud perspektivlər və potensiallar nəzərə alınarsa işğaldan azad edilmiş ərazilərin Azərbaycanın böyük gələcəyinə tam inteqrasiyasını təmin etmək mühüm məsələlərdəndir. Bu prioritetin uğurla həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı iki məqsədə nail olmaq lazımdır:

- dayanıqlı məskunlaşma;
- iqtisadi fəaliyyətə reinteqrasiya.

Müharibənin qələbə ilə başa çatması məcburi köçkünlərə öz doğma yurdlarına qayıtmağa və orada yaşamağa, sahibkarlara isə istər daxili bazarda, istərsə də xarici bazarda yüksək rəqabət qabiliyyətliliyə malik məhsullar istehsal edən müəssisələr yaratmağa imkan vermiş oldu.

Burada müəssisələrin açılması və fəaliyyət göstərməsi üçün işğaldan azad edilmiş ərazilərdə dayanıqlı məskunlaşma təmin edilməlidir. Bunun üçün bu

ərazilər cəmiyyətin ən sağlam, ən müasir və firavan yaşayış mühitinə çevrilməli, davamlı məskunlaşmanın müasir prinsiplərinə əsaslanan rahat yaşayış mühiti yaradılmalıdır (https://files.preslib.az/projects/azerbaijan/gl8.pdf. 24.01.2022).

Vətəndaşların daimi məskunlaşması, biznes və sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyəti üçün hərtərəfli, təhlükəsiz və əlverişli yaşayış şəraitinin yaradılması böyük əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Bunun üçün yeni ərazilərdə layiqli mənzillərlə təmin olunmalı, müasir infrastruktur qurulmalı, rahat həyat tərzi, müasir xidmətlərdən istifadə imkanı təmin edilməlidir.

Azərbaycanda müharibənin sona çatmasından sonra uzun illər işğal altında olan regionun genişmiqyaslı yenidənqurma proqramına start verilib. Burada yaradılması planlaşdırılan müəssisələrin yaradılması işğaldan azad edilmiş ərazilər, region və həmçinin bütövlükdə ölkənin bütün infrastrukturunun inkişafına təcəssüm edəcəkdir.

Yenidənqurma işlərində çox beynəlxalq şirkətlər prosesdə iştirak edirlər. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə artıq türk və italyan şirkətləri ilə müqavilələr hazırlanıb və bu da bütün zəruri avtomobil yollarının, dəmir yollarının və digər infrastrukturun yenidən qurulması üzərində inteqrasiya proseslərinə təsirsiz ötüşməyəcəkdir.

Bununla belə, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sosial iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün yeni müəssisələrin layihələndirilməsinin həyata keçirilməsində hələ də problemlər və çətinliklər vardır.

10 noyabr tarixli Üçtərəfli Bəyanatın bütün müddəaları, o cümlədən 4 və 9-cu bəndləri, təhlükəsizlik və iqtisadi əməkdaşlıq perspektivləri baxımından əhəmiyyətlidir (Rəşidov L, 2020, s.9).

Həm Ermənistan, həm də Azərbaycan regionda davamlılığa nail olmaq üçün xoşməramlılıq nümayiş etdirməlidir. Təəssüf ki, işğal illərində ərazilərin mütləq böyük əksəriyyəti minalanaraq yüksək təhlükəli ərazilərə çevrilmişdir. Bu gün işğaldan azad ərazilər dünyanın ən ciddi mədən çirklənməsi problemi olan bölgələrindən biridir.

Yeni sahibkarlıq subyektlərinin və müəssisələrin yaradılması üçün bu növ təhlükələrin aradan qaldırılması mütləq vəzifələrdən biridir.

Cədvəl 6: Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində kənd təsərrüfatı üzrə mövcud müəssisələrin sayı

Göstərici	1950	1960	1970	1980	1985	1988
Kolxozların sayı	91	84	70	33	33	49
Sovxozların sayı	3	3	13	38	40	43
Digər müəssisə və təşkilatlar	-	-	1	3	6	7

Mənbə: https://story.karabakh.center/28. 17.03.2022.

Mina sahələrinin dəqiq xəritələri olmadan effektiv minatəmizləmə işlərinin aparılması çox böyük çətinliklər yaradır. Təəssüf ki, bölgədəki bütün mina təmizləmə səylərinə baxmayaraq dinc sakinlər belə minalardan zərər görməkdə davam edir. Bu da öz növbəsində çox təəssüf ki, sosial-iqtisadi inkişafı təmin etməkdə ən vacib amil olan yeni müəssisələrin yaradılması işini də ləngidir.

Aydındır ki, azad edilən ərazilərdə minalardan təmizləmə prosesi davam edir. Bu proses Azərbaycan üçün infrastrukturun inkişafı və köçürmə planının icrasına başlanması üçün çox vacibdir. Tam minadan təmizlənmə azad edilmiş ərazilərin davamlı inkişaf və regionun dirçəlişi üçün çox vacibdir.

Səmərəliliyi artırmaq üçün minatəmizləmə prosesi və iştirak edən personalın təhlükəsizliyini yaxşılaşdırmaq üçün minatəmizləmə zamanı Azərbaycan müasir üsul və texnologiyalardan istifadə edir. Mina əleyhinə ixtisaslaşmış mütəxəssislər Türkiyədən və Böyük Britaniyadan azərbaycanlı həmkarlarına mina təhlükəsini aradan qaldırmaq üçün təlimlər keçirir, partlayışların miqyasını və nəticələrini azaltmağın yollarını bölüşürlər (https://science.gov.az/news/open/16136).

Regionun sosial-iqtisadi məsələlərinin inkişaf etdirilməsində, yeni müəssisələrin yaradılmasında mövcud olan digər həll olunmamış məsələ Azərbaycanın Ermənistanla sərhəd mübahisəsidir. Çox güman ki, davamlı sülh üçün dövlət sərhədlərinin delimitasiyası lazımdır.

Bu ərazilərin zəngin resurs və infrastruktur potensialından səmərəli istifadə edilməsi, dövlət və özəl sektor arasında tərəfdaşlıq və ən əlverişli biznes mühitinə əsaslanan iqtisadi fəaliyyətin dirçəldilməsi, dayanıqlı tənzimləmənin təmin edilməsi ilə vəhdət təşkil edən tədbirlərlə dəstəklənməlidir. İşğaldan azad edilmiş

ərazilərin uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişaf prioritetlərinin həyata keçirilməsi üçün potensiala uyğun yeni müəssisələrin yaradılması və mövcud ənənəvi müəssisələrin bərpası vacib amillərdən biridir.

Müharibə bitdikdən sonra bu ərazilərə göstərilən qayğı yaxın zamanda sosial-inkişafın təmin olunacağına, yeni müəssisələrin yaradılacağına dəlalət etmiş olur.

Cədvəl 7: SSRİ dövründə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində mövcud müəssisələrin istehsal etdiyi məhsulların miqdarı və onların ümumi Azərbaycan istehsalındakı faizlə payı

Məhsul	1970	1980	1985	1988
DQMV-nin əhalisi, min nəfər	**150,3**	**162,2**	**175,0**	**189,0**
Azərbaycan üzrə payı, faizlə	2,9	2,7	2,6	2,7
Üzüm şərabı, min dekalitr	**539,0**	**1946,0**	**1211,0**	**135,0**
Azərbaycan üzrə payı, faizlə	12,8	18,8	14,7	2,4
İpək parçalar, min kvadratmetr	**9,8**	**15,7**	**16,5**	**9,0**
Azərbaycan üzrə payı, faizlə	38,1	33,6	34,6	21,7
Ayaqqabı min cüt	**8,4**	**4181,0**	**4514,0**	**2279,0**
Azərbaycan üzrə payı, faizlə	-	23,0	19,7	11,3

Mənbə: https://story.karabakh.center/28. 17.03.2022.

Ölkə prezidentinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadiyyatın bərpasının sürətləndirilməsi və investisiya cəlbediciliyinin artırılması üçün əlverişli şəraitin yaradılması məqsədilə, müasir və səmərəli istehsal, ticarət və xidmət infrastrukturunun yaradılması, innovativ texnologiyaların tətbiqi, sənaye potensialının reallaşdırılması, optimal güzəştlərin və stimullaşdırma mexanizmlərinin hazırlanması, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması bir sıra tədbirlər planı qərara almışdır. Bu tədbirlər planı sayəsində mövcud olmuş əvvəlki ənənəvi müəssisələrin bərpası, müasir şəraitə uyğun yeni müəssisələrin yaradılması prosesi sürətlənəcəkdir(https://apa.az/ru/oficialniye-novosti/ekonomiceskoe-razvitie-na-osvobozdennyx-territoriyax-budet-uskoreno-rasporyazenie-464489. 25.01.2022).

Azərbaycan Respublikasının prezidentinin qərarı ilə Nazirlər Kabinetinə bir sıra fəaliyyət istiqamətləri üzrə təkliflər təqdim etmək tapşırılmışdır. Bu tədbirlərə aşağıdakılar aiddir:

•İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi və əmək ehtiyatlarının səmərəli idarə edilməsi üçün vergi güzəştlərinin, sosial sığorta və digər güzəştlərin tətbiqi;

•onların emal sənayesi və xidmət infrastrukturunun yaradılmasına yönəldilməsi;

•şəxsi təşəbbüslərin stimullaşdırılması,

•işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sərmayələrin həvəsləndirilməsi və yatırılması mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi,

•bu ərazilərdə istehsal fəaliyyəti ilə məşğul olan sahibkarlar üçün xammal və materialların idxalı ilə bağlı gömrük və vergi güzəştlərinin müəyyən edilməsi;

1. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə istehsal fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələr üçün kommunal xidmətlərə (elektrik enerjisi, təbii qaz və su istehlakına görə) güzəştlərin müəyyən edilməsi;

2. İşğaldan azad edilmiş ərazilərə müasir bilik və bacarıqlara malik mütəxəssislərin cəlb edilməsi, habelə əmək miqrasiyası kvotalarının müəyyən edilməsi və iş icazələrinin verilməsi prosedurunun təkmilləşdirilməsi;

3. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə fəaliyyət göstərən sahibkarların maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsi və bu istiqamətdə zəruri dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi;

4. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyalar tətbiq edən, "yaşıl inkişaf" yaradan və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə edən investorlara və müəssisələrə dəstək;

5. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə yaşayış massivlərinin tikintisi ilə bağlı dövlət və özəl sektor arasında tərəfdaşlığın inkişafı.

Verilən tapşırıqlar işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yeni müəssisələrin yaradılmasında dövlət dəstəyinin nə dərəcədə çox olduğunu göstərir. Uzun illər xarabalığa çevrilmiş ərazilərin sosial-iqtisadi cəhətdən inkişafı ənənəvi mövcud müəssisələrin bərpası və regionun potensialına uyğun olaraq yeni müəssisələrin yaradılması ilə mümkün olacaqdır.

2.3. Müəssisələrin təşkili üzrə mövcud xarici təcrübə

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin sosial-iqtisadi cəhətdən inkişafı bilavasitə burada yaradılacaq müəssisələrin fəaliyyətindən asılıdır. Yüksək rentabelliliyə malik müəssisələrin yaradılması üçün mövcud inkişaf etmiş ölkələrin xarici təcrübələrini təhlil edərək yerli şəraitə uyğun olaraq tətbiqi böyük əhəmiyyətə malikdir. Dünya üzrə müəssisələrin təşkili ilə bağlı bir neçə xarici təcrübəni nəzərdən keçirək.

İspaniya. Kiçik müəssisələrin yüksək səviyyədə inkişafı ölkə iqtisadiyyatının əsası təşkil edir. Sahibkarlar ölkədə işsizliyin olmamasını təmin etmiş, bütövlükdə ölkədə iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşmasına təsir göstərmişlər. İspaniyada mövcud müəssisələrin ən böyük hissəsi kənd təsərrüfatına aiddir - 70%-ə qədər, tikinti, sənaye, gəmiqayırma kimi digər sektorlar təxminən 25-30% təşkil edir (Волгин В.В., 2006, s 65).

İspaniyada müəssisələrin və əsasən də kiçik müəssisələrin dəstəklənməsinə və inkişafına yönəlmiş bir çox proqramlar mövcuddur. Tələbələr, qadınlar, mühacirlər və s. kimi sosial cəhətdən həssas vətəndaşlar üçün əlavə iş yerləri yaratmaqla ölkənin sosial siyasətində fəal iştirak edən, həmçinin, iqtisadi göstəriciləri aşağı olan rayonların inkişafına töhfə verən sahibkarlığa ölkə hökuməti böyük diqqət yetirir.

İspaniya hökuməti bilik tutumlu sənayelərin və elmi nailiyyətlərin inkişafına böyük diqqət yetirir. Müəssisələrin təşkili üzrə inkişaf proqramları Almaniya, Fransa, Böyük Britaniya və başqaları kimi bir çox Avropa ölkələrini əhatə edən proqramlara əsaslanır.

Dövlət çoxlu sayda müxtəlif təşkilatlar və fondlar yaratmaqla müəssisələrin təşkilinin dəstəklənməsinə töhfə verir. Belə təşkilatlar iki qrupa bölünür.

- Birinci qrupa qarşılıqlı zəmanət şirkətləri daxildir. Bu müəssisələr kreditorlara öz əmlaklarını girov kimi təqdim etməklə və ya zamin qismində çıxış edərək biznesin inkişafı üçün kreditlər almaq üçün zəmanət verirlər.

•İkinci qrupa kiçik biznesi maliyyələşdirən, investisiya qoyan və subsidiyalar verən qarşılıqlı maliyyə şirkətləri daxildir. Bu qrupa İspaniyanın Dövlət Rəsmi Kredit İnstitutu daxildir.

İspaniyada müəssisələrin inkişafının müsbət tərəfi bürokratiyanın aşağı səviyyəsini qeyd etmək lazımdır. Sahibkarlar kiçik biznesi qeydiyyata almaq və lisenziya almaq üçün 24 saatdan çox vaxt sərf etmirlər. Eyni şərtlər ölkənin qeyri-rezidentlərinə də aiddir. Bunun nəticəsidir ki, ölkədə sahibkarlığın inkişafında xarici vətəndaşlar iştirak edirlər.

Almaniya. Almaniyada müəssisələrin təşkili iqtisadiyyatın ən mühüm sektorlarından biridir. Hökumət biznesə həm maliyyə, həm də texnoloji dəstək verir. Elm sahəsində biznesin inkişafı üçün xüsusi hazırlanmış proqramlar mövcuddur (Волгин В.В., 2006, s 68).

Almaniya hökuməti aşağıdakı obyektlər üçün biznesin inkişafı kreditlərini almaqla bağlı stimullar təqdim edir:

•kiçik və orta müəssisələrin elmi inkişaf sahəsində fəaliyyət göstərən sahibkarları;

•ekoloji şəraitin qorunması və yaxşılaşdırılması və ölkədə ekoloji vəziyyətin qayğısına qalmaq üçün layihələr hazırlayan müəssisələri;

•iqtisadi baxımdan ölkənin inkişaf etməmiş regionlarının inkişafının yaxşılaşdırılmasında iştirak edən müəssisələri;

•tikinti və mənzil həlləri sahəsi ilə məşğul olan sahibkarları;

• istehsal şəraitinin yaxşılaşdırılması sahəsində layihələr hazırlayan müəssisələri.

Almaniyada biznesin inkişafına yönəlmiş əsas proqramlara aşağıdakılar daxildir:

•“Kiçik və orta sahibkarlıqla bağlı elmi-texniki siyasətin inkişafı konsepsiyası”;

•"Öz biznesinizi başlamaq üçün əmanətləri stimullaşdırmaq".

Birinci proqramın köməyi ilə ölkənin kiçik biznesinin maliyyələşdirilməsi təmin edilir. İkinci proqram startap layihələrindən istifadə edərək biznesə başlamaq üçün əlverişlidir.

Almaniyada müəssisələrin təşkili müəyyən xüsusiyyətləri və inkişaf tarixi ilə seçilir. Kapitalizmin yarandığı dövrdən başlayaraq ölkədə ilk iri müəssisələr və ticarət-sənaye palataları (TSP) yarandı ki, onlar ticarət və istehsalın inkişafı sahəsində əməkdaşlıq məqsədi daşıyan ilk sahibkar birliklərinə çevrildilər. Hazırda Ticarət Palataları dövlət təşkilatları səviyyəsində fəaliyyət göstərir və bütün kiçik sahibkarlıq subyektlərini palataya üzv olmağa məcbur edir. Almaniyada kiçik biznesin tənzimlənməsi ilə bağlı bütün qanunvericilik aktları Ticarət və Sənaye Palatası tərəfindən təsdiq edilməli, razılaşdırılmalı və təsdiqlənməlidir. TSP-nın əsas vəzifəsi Almaniyada kiçik biznesə dəstək verməkdir.

Yaponiya. Yaponiyanın müharibədən sonrakı illərdə texniki nailiyyətlər və iqtisadi yüksəliş sahəsində uğurlu inkişafı sayəsində ölkə dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələr sırasına daxil oldu. Buna müəssisələrin təşkilinə böyük dövlət dəstəyi kömək etdi. Ölkədə çoxlu sayda elmi şirkətlərin və avtomobillərin, audio və video avadanlıqların və digər texniki məhsulların istehsalı ilə məşğul olan böyük konsernlərin olmasına baxmayaraq, Yaponiya iqtisadiyyatında kiçik biznesin payı təxminən 40% təşkil edir (Ложкин О.Б. 2006, s 102).

Qeyd edək ki, Yaponiyada yüksək texnologiyalı məhsulların istehsalı və innovativ texnologiyaların inkişafı ilə yalnız iri təşkilatlar məşğul olur, ölkənin kiçik biznesi isə tikinti, yüngül sənaye və xidmət sektorunda cəmləşib. Buna görə də Yaponiyanın iqtisadi siyasəti kiçik biznesdə texniki və elm tutumlu istehsalın inkişafına yönəlmişdir.

Yaponiya qanunvericiliyi istehsal olunan məhsulların bazar dəyərini ciddi şəkildə tənzimləyir, onun artım/azalma məbləğinə məhdudiyyətlər qoyur. Təsdiq edilməmiş endirimlər və ya spekulyativ qiymətlər olduqda, sahibkarlıq subyektləri öz fəaliyyətlərini həyata keçirmək hüququndan məhrum edilirlər. Bu tədbirlər bütün müəssisələrə aiddir. Bazar mexanizmlərinin inkişafı Yaponiya hökumətinə qiymətlərin təsdiqlənməmiş artımına və inflyasiyanın baş verməsinə nəzarət

etməyə imkan verir. Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, Yaponiyada biznesin inkişafı üçün yaxşı şərait var (Ложкин О.Б. 2006, s 104).

Yaponiya hökuməti bütün səviyyələrində elm tutumlu və yüksək texnologiyalı sənayenin inkişafında fəal iştirak edən müəssisələrin inkişafının müxtəlif mərhələlərində subsidiyalar ayırır.

Dövlət onlara kreditlər ayırır, zəmanət və digər növ iqtisadi mexanizmlər verməklə kreditlərin alınmasına köməklik göstərir. Eyni zamanda, dövlət dəstəyi ilə xüsusi yaradılmış mərkəzlərdə mütəxəssislər hazırlanır, sahibkarlara ixtisaslı məsləhətlər verilir.

Subsidiyaların, xüsusi güzəştli şərtlərlə verildiyi əsas məqsədlərə aşağıdakılar daxildir:

- Elm tutumlu müəssisələrin istehsalının təkmilləşdirilməsi və modernləşdirilməsi;
- Elmi qurumlarla birgə hazırlanmış innovativ texnologiyaların tətbiqi;
- Yüngül və yeyinti sənayesinin inkişafına köməklik;
- Yeni məhsul növlərinin işlənib hazırlanması və tətbiqi;
- Yaponiyanın sənaye səviyyəsi zəif inkişaf etmiş regionlarında yeni müəssisələrin yaradılması və inkişafı.

Sinqapur. Sinqapur neft məhsullarının emalı və yarımkeçiricilərin istehsalı üzrə dünyanın ən böyük mərkəzidir. Bir çox ekspertlər hesab edir ki, Sinqapur biznes üçün ən yaxşı yerdir. Ölkədə yaxşı inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı və maliyyə infrastrukturu var, çünki dünyanın 3000-dən çox ən böyük şirkəti məhz burada yerləşir.

Sinqapurda iqtisadiyyatın və sahibkarlığın çiçəklənməsinin əsas səbəbləri aşağıdakılardır:

1. Ölkədə əlverişli iqtisadi vəziyyətin və cəlbedici investisiya mühitinin olması. Kiçik bizneslə bağlı güzəştli vergi qanunvericiliyi mövcuddur ki, bu da xarici kapital və investisiyaların cəlb edilməsinə yönəlmişdir. Mənfəətin köçürülməsi üzrə də rüsum yoxdur, vəsaitlərin iqtisadiyyata yatırılmasına zəmanət verilir.

2. Sinqapurda kiçik biznesin əsasını müxtəlif xidmətlərin göstərilməsi təşkil edir: ticarət, nəqliyyat, rabitə, maliyyə, turizm və s. Bu xidmət sahələri ölkə əhalisinin böyük əksəriyyətini, 70-80%-ni işlə təmin edir. Sinqapurluların əksəriyyəti öz-özünə işləyənlərdir, bəziləri öz səhmlərinə sahibdirlər. Beləliklə, Sinqapurda orta təbəqə ümumi əhalinin təxminən 80%-ni təşkil edir.

3. Kiçik sahibkarlıq subyektinin açılması və bilavasitə fəaliyyət göstərməsi üçün qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulmuş və ciddi şəkildə icra edilməli olan məqbul şərait yaradılmışdır. Xüsusi güzəştlər öz biznesini quran kiçik və orta sahibkarlar üçün nəzərdə tutulub.

4. CNN Time Warner Group araşdırmasına görə Sinqapur müəssisələrin təşkilinin inkişafı üzrə 5-ci yerdədir.

Sinqapurda kiçik və orta sahibkarlıq bir qrupa daxildir. Bu zaman əsas meyar müəssisədə işləyən işçilərin sayıdır ki, bu da iki yüz nəfərdən çox olmamalıdır. Bu qrup iki kateqoriyaya bölünür.

- Birinci kateqoriya restoran, mehmanxana, turizm, tikinti və digər xidmətlərin təşkili və inkişafı ilə məşğul olur. Sinqapurdakı müəssisələr turist xidmətləri və obyektləri üçün ciddi standartlara tabedir. Buna görə də Sinqapuru hər il ən azı 6 milyon turist ziyarət edir.
- İkinci kateqoriya müəssisələr innovativ inkişafların istehsalı və tətbiqi ilə məşğul olurlar.

Sinqapurda 140 000-ə yaxın kiçik və orta sahibkarlıq subyekti fəaliyyət göstərir ki, bu da ölkədəki bütün müəssisələrin təxminən 90 faizini təşkil edir. Kiçik biznes hər il təxminən 5-6 faiz artım təmin etməklə ölkənin məşğul əhalisinin əhəmiyyətli hissəsini işlə təmin edir (Егорова Н.Е. 2005, s. 49).

Kiçik biznesin bu cür inkişafı dövlətin dəstəyi olmadan mümkün olmazdı. Sinqapur hökuməti beynəlxalq bazarda rəqabətədavamlı olmaq üçün biznesin inkişafını təşviq etməkdə maraqlıdır. Sinqapurda müxtəlif növ müəssisələrin təşviqi üçün proqramlar hazırlayan və həyata keçirən xüsusi yaradılmış “Spring” agentliyi tərəfindən həyata keçirilir. Agentliyin fəaliyyətinə aşağıdakı istiqamətlər daxildir:

•Müəssisə sahiblərinin sahibkarlıq qabiliyyətlərinin inkişafı;

•Sahibkarlara konsaltinq, mühasibatlıq və konsaltinq xidmətlərinin göstərilməsi;

•Müəssisələrin işinin xüsusiyyətləri ilə bağlı yardımın göstərilməsi;

•Göstərilən xidmətlərin və istehsal olunan malların keyfiyyətinə nəzarət;

•Kiçik biznesin strukturunun təkmilləşdirilməsi;

•Biznesin idarə edilməsi üçün kadr hazırlığı.

Sinqapur xüsusi kreditlər, kredit riskinin sığortası və subsidiyalar daxil olmaqla çoxlu sayda güzəştli kredit proqramları həyata keçirir. İşçilərinin sayı 10 nəfərdən çox olmayan müəssisələrə kredit almaq üçün xüsusi güzəştli şərtlər yaradılır (Егорова Н.Е. 2005).

Ümumiyyətlə, Sinqapurda bank kredit sistemi dövlət tərəfindən dəstəklənir və nəzarət olunur, kredit faizləri daim aşağı salınıır.

Sinqapur hökuməti biznes sahəsində çalışan kadrların hazırlanmasını və inkişafını böyük ölçüdə maliyyələşdirir. Bunun üçün dövlət və bəzi özəl təhsil müəssisələri fəaliyyət göstərir.

Sinqapurda iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində standartların tətbiqinə nəzarət edən dövlət tənzimləyici orqanlarının olmasına baxmayaraq, ölkədə məmurların bürokratiyası minimuma endirilib.

Qeyd edək ki, məmur tərəfindən rüşvət alma ehtimalı demək olar ki, 100% istisna edilir. Sinqapur rəsmilərinə hər hansı hədiyyə qəbul etmək qadağandır.

Avropa İttifaqı ölkələri. Biznesin inkişaf səviyyəsi bütövlükdə dövlət iqtisadiyyatının inkişaf dərəcəsini birbaşa müəyyən edir. Qeyd etmək kifayətdir ki, Aİ-yə üzv ölkələrdə isə hər 1000 vətəndaşa təxminən ən azı 30 sahibkar düşür (Грибов В.Д.2006, s. 133).

Milli hakimiyyət orqanları biznesə və müəssisələrə böyük əhəmiyyət verdiyi və federal səviyyədə onlara dəstək verdiyi üçün xaricdə biznesin inkişafı sürətlənir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə kiçik biznes hazırda sabit iqtisadi inkişafın əsasını təşkil edən orta təbəqəni təmsil edir. Avropada kiçik biznes Aİ-nin sosial və iqtisadi inkişafının əsasını təşkil edir. Avropa İttifaqında 20 milyondan çox kiçik

və orta müəssisə var ki, bu da ümumi dövriyyənin və əlavə dəyərin yarısından çoxunu təşkil edir. Avropada kiçik biznesdə işləyənlərin sayı təxminən 70%-dir. Ən çox kiçik müəssisə ticarət, tikinti və yeyinti sənayesində yaradılmışdır.

Avropada müəssisələrin təşkili rəqabətin inkişafını stimullaşdırır, iri şirkətləri yeni texnologiyalar tətbiq etməyə və istehsalın səmərəliliyini artırmağa "məcbur edir", buna baxmayaraq bütün Aİ iqtisadiyyatının səmərəliliyi bilavasitə kiçik və orta biznesin uğurundan asılıdır. Buna görə də Avropa İttifaqı çərçivəsində kiçik sahibkarlığın dəstəklənməsi siyasəti həyata keçirilir ki, onun da əsas məqsədi dövlətin və biznesin maraqlarının tarazlaşdırılması, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün optimal şəraitin təmin edilməsi, biznesin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasıdır.

Avropada biznesin tənzimlənməsi və dəstəklənməsinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- Aİ-nin vahid daxili bazarının gücləndirilməsi;
- inzibati maneələrin aradan qaldırılması;
- qanunvericilik bazasının unifikasiyası, daha çox məqsəd üçün Aİ ölkələri arasında qarşılıqlı əlaqənin gücləndirilməsi
- dərin iqtisadi əməkdaşlıq.

Avropada Kiçik müəssisələrin inkişafı üçün Avropa Xartiyası hazırlanmışdır. Bu sənəddə Avropa ölkələrinin hökumətləri kiçik biznesin əhəmiyyətli potensialını tanımış və sahibkarın əvvəlki cəhdləri o qədər də uğurlu olmasa belə, öz biznesini yaratmaq üçün təkrar cəhdlər üçün əlverişli şərait yaradılmasının vacibliyini vurğulamışdır. Çoxillik Proqramda Avropa Xartiyasının müddəaları nəzərə alınmış və birinci ildə onların həyata keçirilməsi üçün 11 layihənin icrasına başlanılmışdır.

Avropada müəssisələrin dövlət tənzimlənməsi qanunvericilik, kiçik və orta biznesin inkişafına maliyyə, texnoloji, informasiya və kadr yardımının məqsədli proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Müəssisələrin təşkilinin inkişafını stimullaşdırmaq üçün yeni hüquqi modellər (Avropa Səhmdar Cəmiyyəti, Avropa İqtisadi Maraqlar Hövzəsi) işlənib hazırlanmışdır ki, bu da müxtəlif ölkələrdən işgüzar münasibətlərə girən

müəssisələrə dövlətlərin hüquq sistemlərində yaranan fikir ayrılıqlarının problemlərini effektiv həll etməyə imkan verir (Грибов В.Д.2006, s 138).

Avropada kiçik biznesin dəstəklənməsi siyasəti dövlətlərin fəaliyyəti və Avropa İttifaqının himayəsi altında həyata keçirilən xüsusi proqramlar vasitəsilə həyata keçirilir. Kiçik biznesin dəstəklənməsi tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi Regional İnkişaf Fondu, Sosial Fond kimi Aİ-nin Struktur fondlarından həyata keçirilir.

Avropadakı müəssisələr bazarda manevr edə bilərək böhran şərtlərinə ən effektiv şəkildə uyğunlaşa bilirlər. Kiçik müəssisələr kifayət qədər tez böyük müəssisələr üçün maraqsız olan boşluqları tutmağa başlayır ki, bu da böyük ölçüdə Avropa ölkələrinə iqtisadi sahədə durğunluğu aradan qaldırmağa, inkişafa töhfə verməyə köməklik etmiş olur.

III FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ MÜƏSSİSƏLƏRİN BƏRPASI VƏ YENİDƏN TƏŞKİLİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin müəssisələri üzrə iqtisadi dəstək sisteminin təkmilləşdirilməsi

Uzun zamandan sonra Azərbaycan Respublikasının erməni işğalından azad edilmiş ərazilərinin bərpası, onların ümummilli iqtisadiyyata sürətli inteqrasiya edilməsi, uzun müddətli davamlı inkişafının təmin edilməsi, bu ərazilərdə ən müasir infrastrukturun yaradılması, unikal mədəniyyət və tarixi abidələrin bərpası və evlərinə qayıdacaq olan sakinlər üçün layiqli həyat şəraitinin yaradılması məqsədilə genişmiqyaslı tədbirlər həyata keçirilir. Bu çərçivədə həyata keçirilən layihələr bu ərazilərin qısa müddətdə sülh və əməkdaşlıq regionuna çevrilməsində, iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayacaqdır.

Bu ərazilərin infrastruktur potensialından və zəngin resurslarından səmərə ilə istifadə, həm dövlət, həm də özəl sektorları arasında qarşılıqlı tərəfdaşlığa əsaslanan əlverişli biznes mühitinin və iqtisadi fəaliyyətin canlandırılması, dayanıqlı nizamlanmanın təmin edilməsi ölkənin uzunmüddətli inkişafının prioritetləri ilə vəhdət təşkil edən tədbirlərlə dəstəklənməlidir.

İstər pandemiya, istərsə də artıq bir neçə illərdir mövcud olan qlobal iqtisadi böhran əksər ölkələrin dayanaqlıq vəziyyətinə ciddi təsir göstərmişdir. Bu ölkələr vəziyyətdən irəli gələrək xərcləri balanslaşdırmağa, genişmiqyaslı siyasətlərini təxirə salmağa məcbur oldular.

Lakin bütün sosial, tibbi və ən əsası iqtisadi çətinliklərə, müharibənin çoxsaylı və müxtəlif maliyyə xərclərinə və onun vurduğu maddi ziyana baxmayaraq, Azərbaycan xalqı və dövləti təcavüzdən qorunaraq azad etdiyi torpaqları bərpa etmək üçün bütün səylərini ortaya qoyurlar. Bərpanın əsasını təşkil edən yeni müəssisələrin fəaliyyətə başlaması regionun dirçəldilməsinin hərəkətverici qüvvəsi olacaqdır (https://sfera.az/yeni-iqtisadi-rayonlarin-esas-gostericileri-erazi-ve-ehali-gostericileri/ 11.03.2022).

Bu iqtisadi cəhətdən çətin zaman kəsiyində regionun qısa müddət ərzində bərpa edilərək dirçəldilməsi, bir daha Azərbaycan dövləti üçün həqiqətlərin və tarixi-mədəni dəyərlərin üstünlüyünü nümayiş etdirir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin müəssisələri üzrə iqtisadi dəstək sisteminin təkmilləşdirilməsi məsələsi regionun təkcə tarixi-mədəni dəyəri ilə yanaşı, zəngin iqtisadi potensialının da mövcudluğu ilə bağlıdır.

Regionda yaradılacaq müəssisələr ümumilikdə ölkənin iqtisadiyyatına inteqrasiyası ilə yaranacaq iqtisadi dəyərlərin istər dövlətin, istərsə də özəl sektorun çəkdiyi bütün xərcləri nəinki üstələyəcək, hətta əminlik mənfəətdən danışmağa imkan verəcək.

İşğaldan azad edilmiş ərazilər Kiçik Qafqaz regionunun dağlarında yerləşir. Bu ərazilərin spesifik coğrafi potensial mövqeyə malik olması yenidənqurma və müəssisə təşkil edilməsi üçün əhəmiyyətli bir təkan ola bilər. Əslində bu regionun sənaye potensialından böyük gəlirlər əldə etmək mümkündür. Gəlirlər hətta bütövlükdə ölkənin dağ-mədən sənaye potensialından əldə edilən gəlirdən çox ola bilər. Bunun üçün regionun təbii və ekoloji potensialının bərpası beynəlxalq təşkilatları tərəfindən müəyyən edilməlidir. Hədəflərdən istifadə etməklə müasir sənaye regionu formalaşdırılmalıdır.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə müəssisələrin təşkilinin sürətlənməsinə səbəb ola biləcək məsələ burasındadır ki, ilkin infrastruktur bərpa olunan kimi geri dönüş potensialı yüksək olan layihələrin ümumilikdə bərpa prosesinin bitməsini gözləmədən - kənd təsərrüfatı, turizm, mədənçıxarma, tikinti materiallarının istehsalı və üstəlik, yükdaşımaların həyata keçirilməsinə başlanılması mümkün olacaqdır.

Maliyyə iqtisadiyyatına emissiyalar pandemiya səbəbindən donmuş iqtisadi fəaliyyətin bütün rıçaqlarını tədricən işə salacaq və ixrac edilə bilən məhsulların həcmi artırılacaqdır. Üstəlik, vacib olan odur ki, bütün bu layihələr və müəssisələr təbii ki, qeyri-neft sektoruna aiddir, ona görə də, artıq bu il nəzəri olaraq, həm dövlət büdcəsinin gəlirlərində, həm də ÜDM-də onun xüsusi çəkisinin əhəmiyyətli dərəcədə artmasının şahidi olmalıyıq.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə nəqliyyat əlaqələrinin bərpası, hava limanlarının salınması ticarət əlaqələrinə təkan verəcək və müəssisələrin təşkili imkanlarından tam istifadə üçün əlverişli şərait yaradacaq. Nəticədə Azərbaycan itirilmiş imkan və resurslardan istifadə edərək işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadiyyatdakı payını işğaldan əvvəlki səviyyəyə çatdıra biləcək (https://president.az. 28.02.2022).

İqtisadi inkişaf öz növbəsində 10 noyabr razılaşmasının tam icrasını, o cümlədən Ermənistan qoşunlarının Azərbaycan ərazilərindən tam çıxarılmasını nəzərdə tutan davamlı sülhün və Ermənistan və Azərbaycan arasında gələcək barışıq üçün açıq perspektivlərin qorunmasına töhfə verəcək.

Artıq Koordinasiya Qərargahı çərçivəsində fəaliyyət göstərən işçi qruplarının fəaliyyətini əks etdirən Strateji Fəaliyyət Planı var. Bundan başqa, xüsusi Dövlət Proqramı hazırlanır, onun hazırlanması yaxın vaxtlarda başa çatdırılacaq, onun bəndləri gələn ildən həyata keçirilir. "Azərbaycan-2030: Milli İnkişaf Prioritetləri" sənədi də var. Bu sənədlərdə göstərilən məqsəd və vəzifələrə uyğun olaraq, öz ata-baba yurdlarına qayıdacaq insanların Azərbaycan iqtisadiyyatına və regionun iqtisadiyyatına reinteqrasiyası istiqamətində tədbirlər davam etdiriləcək.

Bundan əlavə qeyd etmək olar ki, işğaldan azad edilən bəzi rayonların baş planları artıq təsdiqlənib. Bunlara:

- Ağdam şəhəri
- Füzuli şəhəri
- Cəbrayıl şəhəri
- Şuşa şəhərləri və bir sıra rayonlar üzrə ayrı-ayrı kəndlərin və qəsəbələrin planları daxildir.

Digər sahələrdə də bu işlər davam etdirilir. Çox güman ki, gələn il bu işlər yekunlaşacaq. Eyni zamanda, işğaldan azad edilmiş ərazilərində rayon və kəndlərin layihələndirilməsi, ərazilərin minalardan təmizlənməsi işləri aparılır (https://azerbaijan.az/related-information/126. 12.03.2022).

Yenidənqurma və müəssisələrin təşkili potensialının formalaşdırılması istiqamətində artıq müəyyən addımlar atılmışdır. Bərpa prosesində atılan ilk

addımlar yolların və magistral yolların tikintisi olmuşdur. Müharibə illərində başlanmış ilk nəqliyyat layihəsi işğaldan azad edilmiş ərazilərin Şimal-Şərq istiqamətində Tərtər şəhərini Suqovuşan və Talış kəndləri ilə birləşdirən yolların yenidən qurulması olmuşdur. Avtomobil yollarının ümumi uzunluğu 28,5 km-dir və bu magistralların yenidən qurulmasının birinci mərhələsi artıq başa çatıb. Növbəti mərhələdə Naftalan şəhərindən Talış kəndinə 22 km uzunluğunda avtomobil yollarının bərpası da nəzərdə tutulub.

Digər ən mühüm nəqliyyat layihəsi uzunluğu 101,5 km olan və paytaxt Bakıdan Şuşaya olan məsafəni təxminən 363 km-ə qədər azaldan Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yoludur. Tikinti üçün ilkin olaraq 29,4 milyon ABŞ dolları ayrılıb, bu yolun mövcudluğu istehsal potensialı yüksək olan regiona olan yerli sahibkarların marağın təmin olunması prosesinə yardım etmiş olacaqdır (https://azerbaijan.az/ 10.03.2022).

Füzuli ilə Şuşanı birləşdirən bu yolun son hissəsi Azərbaycan əsgərlərinin Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzi olan Şuşa şəhərini azad etmək üçün istifadə etdikləri ərazidən keçdiyi üçün Azərbaycan üçün simvolik məna kəsb edir. Ona görə də Prezident İlham Əliyev onu “Zəfər yolu” adlandırdı.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin cənub hissəsində Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolu ilə yanaşı, Azərbaycan Horadiz-Zəngilan-Qubadlı-Laçın yolunun tikintisi planlaşdırılır. Həmçinin Horadizin Füzuli və Şuşa ilə dəmir yolu ilə birləşdirilməsi nəzərdə tutulur.

Hazırda bu layihələr planlaşdırma mərhələsindən artıq həyata keçirilmə mərhələsinə qədəm qoyulmuşdur. Bu layihələrin hər biri gələcəkdə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yaradılmış olacaq müəssisələrin ilkin infrastrukturunu təşkil etməkdədir.

Digər dəmir yolu layihələrinə Yevlax-Xankəndi dəmir yolunun bir hissəsi olan Bərdə-Ağdam dəmir yolu (104 km) daxildir. Artıq Bərdədən Ağdama qədər olan 45 kilometrlik hissənin tikintisinə başlanılıb və ilkin olaraq 2,94 milyon dollar vəsait ayrılıb. Horadiz-Ağbənd dəmir yolu xətti də bərpa olunacaq. Bu yol Zəngəzur dəhlizinin əsas komponentlərindən biridir.

Azərbaycan hökuməti avtomobil və dəmir yolları ilə yanaşı, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə 3 hava limanı tikməyi də planlaşdırır. İlk hava limanı layihəsi hərbi əməliyyatlar bitəndən dərhal sonra təməli qoyulan Füzuli Beynəlxalq Hava Limanıdır. Hava limanının uçuş-enmə zolağının uzunluğu 2800 metrdir və bu il istifadəyə veriləcək (https://president.az. 28.02.2022).

Yeni hava limanı əcnəbilərin işğaldan azad edilmiş ərazilərə, xüsusilə Şuşaya səfərini asanlaşdıracaq. Füzuli-Şuşa avtomobil yolu Füzuli hava limanına birləşdiriləcək ki, bu da xarici qonaqların Şuşaya gediş-gəlişini asanlaşdıracaq. Laçın və Zəngilan rayonlarında da digər hava limanlarının tikintisi nəzərdə tutulur.

Azərbaycanın bərpa prosesində əsas məqsədlərindən biri işğaldan azad edilmiş ərazilərin enerji təhlükəsizliyini təmin etmək və "Yaşıl enerji zonası" yaratmaqdır. Beləliklə, bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəyə üstünlük veriləcək.

3.2. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə investisiya proseslərinin stimullaşdırılması mexanizmləri

İşğalından azad edilmiş Azərbaycan torpaqlarının bərpası ilə bağlı çoxdan gözlənilən layihələr indi qarşıdakı illərdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının əsas diqqət mərkəzindədir. Təbii ki, bunlar kifayət qədər bahalı proqramlardır ki, bu da təkcə dövlətdən deyil, həm də özəl biznesdən milyardlarla dollar investisiya tələb edir. Unutmaq olmaz ki, hər bir investisiya layihəsi öz nəticəsini verməli və qazanc əldə etməlidir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə olan layihələr bizim üçün mənəvi baxımdan nə qədər əziz olsa da, bu məsələ də istisna deyil.

Mütəxəssislər, nəinki yerli, həm də beynəlxalq ekspertlər əmin edirlər ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan irimiqyaslı infrastruktur layihələri hələ ilk illərdə belə Azərbaycan iqtisadiyyatının yüksəlişini təmin edən amillərdən birinə çevriləcək.

Bildiyiniz kimi, 2021-ci ilin dövlət büdcəsində bu məqsədlər üçün 2,2 milyard manat və ya ÜDM-in 2,9 faizi nəzərdə tutulmuşdur və artıq bir sıra işlərə, xüsusən

də infrastrukturun bərpası ilə bağlı layihələrə start verilmişdir. Eyni zamanda, xərclərin artmasına və pandemiya ilə bağlı davam edən qeyri-müəyyənliyə baxmayaraq, beynəlxalq reytinq agentliyi "S&P Global Ratings" bu yaxınlarda Azərbaycanın reytinqini BB+ səviyyəsində təsdiq etməklə yanaşı, reytinqlər üzrə proqnozu da mənfidən sabitə dəyişib (https://report.az/ru 13.03.2022).

Bu müsbət dönüş məhz uzun illər ölkənin iqtisadi inkişafı üçün əsas risk hesab edilən Qarabağ münaqişəsinin həlli sayəsində baş vermişdi. İndi Azərbaycan işğaldan azad edilmiş əraziləri bütün iqtisadi potensialı ilə öz balansına qaytarmağa başladığı üçün risklər məsələsi həmişəlik öz həllini tapmış olmuşdur.

S&P ekspertləri bildiriblər ki, "stabil proqnoz Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya arasında ümumilikdə Qarabağda atəşkəs razılaşmasına ümumilikdə riayət ediləcəyinə dair gözləntilərimizi əks etdirir ki, bu da müharibə ilə bağlı təhlükəsizlik, maliyyə sektoru və tədiyyə balansı risklərini azaltmağa kömək edəcək".

Rusiyanın "Qazprombank"ının (GPB) analitikləri də əmindirlər ki, S&P-nin proqnoza yenidən baxılması qərarını Qarabağdakı vəziyyətin nizamlanması asanlaşdırır, nəticədə bu regionda irimiqyaslı infrastruktur layihələri nəzərdə tutulur: "Əldə edilmiş razılaşmalar və onlara riayət edilməsi xarici likvidlik mövqeyi və Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı üçün uzun sürən münaqişə zamanı yarana biləcək riskləri minimuma endirmişdir" (https://report.az/ru 13.03.2022).

Bundan əlavə, bu, həm də Azərbaycanda milli valyuta və makroiqtisadi sabitlik üçün risklərin azaldılmasına kömək etmiş olacaqdır. Bütün təhlillər işğaldan azad edilmiş ərazilərdə həyata keçirilən yeni layihələr sayəsində Azərbaycanda iqtisadi inkişafın yüksələcəyini, 2020-ci ildə pandemiya və hərbi əməliyyatlar nəticəsində ÜDM-in kəskin aşağı düşməsindən sonra bu göstəricinin ildə təxminən 4% həcmində sabitləşəcəyini deməyə əsas verir.

Cari il üçün ilkin investisiya proseslərinin stimullaşdırılması mexanizmləri üzrə hökumətin prioritetlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- işğaldan azad edilmiş bölgələrdə turizm marşrutlarının inkişafı;
- aqrar sahədə layihələr;

- müasir suvarma sistemlərinin quraşdırılması;
- su elektrik stansiyalarının tikintisi imkanlarının öyrənilməsi.

Bu sahələrə investisiyalar ölkə üçün həm qeyri-neft ixracının artması, həm də idxalı əvəzləmə baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edəcək. Bu ərazilərə investisiyaların stimullaşdırılması üçün müxtəlif mexanizmlərdən, o cümlədən sənaye parkları və məhəllələrinə, aqro və texnoparklara və digər investisiyalardan təşviq alətləri kimi istifadə etmək olar (https://azertag.az/ru 14.03.2022).

Bu istiqamətdə artıq İnnovasiyalar Agentliyi Türkiyənin ən böyük sənaye bölgələrindən birində yerləşən və 130 texnologiya şirkətinə dəstək verən GOSB texnoparkı ilə memorandum imzalayaraq bu yolda ilk addımı atmışdı. Bu memorandum işğaldan azad edilmiş ərazilərdə Yüksək Texnologiyalar Parkının yaradılmasını nəzərdə tutur.

80 milyon əhalisi olan İrandan, eləcə də Naxçıvan vasitəsilə 83 milyonluq Türkiyə bazarına məhsul çatdırmaq imkanını nəzərə alsaq, potensial investorlar üçün işğaldan azad edilmiş ərazilər çox cəlbedici ola bilər.

Bundan əlavə, beynəlxalq və xarici maliyyə təşkilatları hərbi münaqişələr baş vermiş ölkələrə kredit verməyə kifayət qədər hazırdırlar. Kreditlərin cəlb ediciliyi və regionun potensialına müsbət perspektivlərindən biri də ondan ibarətdir ki, o, birbaşa hökumətə deyil, bilavasitə özəl layihələrə də verilə bilmiş ola bilər.

Artıq işğaldan azad edilmiş ərazilərdə mövcud potensiallar üzrə perspektivləri yüksək dəyərləndirən investorlar da var. Belə ki, yenidənqurma proqramında iştirak etmək niyyətində olan Macarıstan şirkətləri üçün 100 milyon ABŞ dolları dəyərində kredit xətti açan Macarıstanın EximBank-ı buna nümunədir. Bundan başqa, Macarıstan minatəmizləmə işləri üçün 25 min avro qrant da təklif edib. Böyük Britaniya da analoji yardım göstərməyə hazırdır. Türkiyə, Rusiya, İran və digər dost ölkələr işğaldan azad edilmiş ərazilərdə nəzərdə tutulan layihələrdə iştirak etməyə hazır olduqlarını bildiriblər. İstər dövlət səviyyəsində, istərsə də ayrı-ayrı özəl investorlar öz təşəbbüsləri ilə çıxış edirlər.

Bir sözlə, ikinci Qarabağ müharibəsində qələbənin qeyd olunmasından çox az zaman keçməsinə baxmayaraq, işğaldan azad edilmiş ərazilərlə bağlı Strateji

Fəaliyyət Planları hazırlanır, planlar üzrə yüksək sürətli fəaliyyətlər həyata keçirilir və hətta kənardan işgüzar təkliflər yağır. Vahid konsepsiya hazırlandıqdan və prioritet layihələrin konkret siyahısı müəyyən edildikdən, bərpa proseslərinin ilkin mərhələsi bitdikdən sonra investisiya təşəbbüslərinin əhatə dairəsi genişləndiriləcək.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə investisiya cəlbediciliyinin bu qədər yüksək olduğunun səbəbini izah etmək üçün bu bölgəyə investisiya qoyuluşunun müsbət tərəflərini qeyd etmək lazımdır:

1. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin potensialı üzrə planlaşdırılan sürətli iqtisadi artım;
2. Əlverişli coğrafi yerləşmə.
3. Yeni yaradılacaq müəssisələrdə rəqabətli istehsal xərcləri.
4. Ucuz və ixtisaslı işçi qüvvəsi.
5. Müxtəlif sektorlar üzrə tələbata cavab verə biləcək xidmət və istehsalın əl çatanlığı.

Əlbəttə ki, mövcud risklər əsasən də xarici investorları qorxutmaya bilməz. Lakin Azərbaycanda 1992-ci ildə qəbul edilmiş "Xarici İnvestisiyaların Mühafizəsi haqqında" Qanun beynəlxalq investorlar üçün tam hüquqi müdafiəyəyə malikdir. Qanun həmçinin həm xarici, həm də yerli investorlara bərabər münasibəti təmin edir, mənfəət, gəlir və digər vəsaitlərin müvafiq vergilər ödənildikdə investisiya fondlarına repatriasiyasına icazə verir. Xarici İnvestisiyaların Qorunması Qanunu müəyyən xüsusi hallar istisna olmaqla, xarici investorları milliləşdirmə və rekvizisiyadan da qoruyur. Azərbaycanda xarici şirkətlərə qarşı rəsmi milliləşdirmə və ya rekvizisiya halları olmasa da, mülkiyyətin milliləşdirilməsi parlamentin icazəsi ilə baş verə bilər (https://www.yeniazerbaycan.com/Iqtisadiyyat_e65621. 14.03.2022).

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadiyyatı uğurla inkişaf etdirmək üçün əlverişli investisiya mühiti yaratmaq lazımdır. Əlverişli investisiya mühiti yaradılmalı, xarici investorları bölgənin iqtisadiyyatına sərmayə qoymağa cəlb edəcək güzəştli şərtlər təmin edilməlidir. İnvestisiyaların iqtisadiyyatın qeyri-neft

sektoruna yönəldilməsi üçün bu region münbit şəraitə malikdir, öz növbəsində belə tədbirlər qeyri-neft istiqamətinin ümumilikdə ölkə üzrə cəlbedici olmasına təşviq edəcək mühüm addımlardan olacaqdır, çünki bu gün Azərbaycanda xarici investisiyaların böyük hissəsi məhz neft-qaz sənayesinə yönəlib.

Əhəmiyyətli problemlərə baxmayaraq, Azərbaycanın investisiya cəlbediciliyi artmaqda davam edir. Son illər ölkə qlobal bazara daha yaxşı inteqrasiya etmək və xarici investisiyaları cəlb etmək üçün səylər göstərir.

Azərbaycan azad ticarət zonasının yaradılması ilə bağlı işə başlamalıdır. Üstəlik, Azərbaycanın artıq ideal ərazisi var. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə cəlbedici iqtisadi ab-hava yaratmaqla onu azad ticarət zonasına çevirmək olar.

Eyni zamanda, bu əraziyə sərmayə qoymaq və işləmək istəyən investorlar "vergi tətilləri" təmin edilməklə 5-10 il müddətinə bütün vergi və rüsumlardan azad etmək buranın iqtisadi cəlbediciliyini artıra biləcək addımlardandır. Həmçinin ilkin mərhələlərdə xarici sahibkarlar üçün infrastrukturun inkişafı ilə bağlı bütün xərcləri Azərbaycan tərəfi ödəməlidir. Bundan sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərə qoyulan investisiyaların həcminin bir neçə dəfə artacağını proqnozlaşdırmaq olar (Rzayev Z.H. 2007, s. 84).

Artıq işğaldan azad edilmiş ərazilərin xarici investorlar üçün cəlbediciliyini artırmaq üçün lazımi tədbirlər görülür. Bu baxımdan, özəlləşdirmə birbaşa xarici investisiyaların buraya daxil olmasını təmin edən mühüm vasitələrdən biri hesab olunur.

Bundan əlavə, yerli istehsalın inkişafı da vəsait axınının başqa variantıdır. Bununla əlaqədar olaraq, Azərbaycan hökuməti neft və qaz gəlirlərinin daha da qeyri-neft sektoruna köçürülməsinə sadiqdir, çünki bu sektorun inkişafı Azərbaycanın idxaldan asılı olmamasına imkan verəcək.

Əlbəttə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə investisiya fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi həmin bölgənin inkişafının ən vacib elementlərindən biridir. Belə ki, investisiya fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi deyildikdə ölkədə vahid iqtisadi, elmi-texniki və sosial siyasətin həyata keçirilməsi üçün kompleks tədbirlər sistemi başa düşülür. Bu tədbirlərin

maliyyələşdirilməsi respublika və yerli büdcələr və öz vəsaitləri hesabına həyata keçirilir (Mahmudov M., Mahmudova M, 2011,).

Əsasən investisiya bölgənin sosial tələbatının ödənilməsinə, iqtisadiyyatın strateji istiqamətlərinin inkişafına yönəldilib. Ümumiyyətlə investisiyalar mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, fəaliyyət göstərdikləri ölkənin qanunları ilə tənzimlənir.

Beləliklə, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə investisiya proseslərinin stimullaşdırılması mexanizmləri hazırlanarkən, həm dövlətdə, həm də özəl sektorda əsas siyasət istiqamətləri müəyyən edilməlidir. Bununla əlaqədar olaraq, bərpa və yenidənqurma sektoruna xarici və daxili investisiyaların stimullaşdırılması və eyni zamanda, regionun inkişafı üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur (Rzayev Z.H. 2007, s. 80-85):

- investisiyaların coğrafi şəraitə uyğun olaraq rayonlar arasında bölüşdürülməsinin təmin edilməsi (investisiyaların rayonlar arasında bölgüsünün optimallaşdırılması);
- investisiya fəaliyyətinin sosial aspektinin artırılması, insan kapitalına nail olunması, infrastruktura investisiya qoyuluşunun prioritetliyi;
- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları üçün vergi tətillərinin davam etdirilməsi, investisiya proqramı vasitəsilə kənd təsərrüfatı istehsalının strukturunun təkmilləşdirilməsinə köməklik;
- xarici ticarət rejiminin təkmilləşdirilməsi yolu ilə özəlləşdirilən müəssisələrin texnoloji cəhətdən modernləşdirilməsi üçün ölkədə müasir texnologiyaların tətbiqi üçün əlverişli vergi mühitinin yaradılması;
- vergi uçotu mexanizmləri vasitəsilə birbaşa xarici investisiyaların stimullaşdırılması;
- yüksək əlavə dəyərli sahələrə daxili investisiyalarla yanaşı birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi;
- restrukturizasiya prosesini davam etdirməklə yerli müəssisələrin investisiya cəlbediciliyinin artırılması;

- investisiyaların vergi tənzimlənməsi üzrə qanunvericilik bazasının daha da təkmilləşdirilməsi.

3.3. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə mövcud risklər üzrə müəssisələrin təşkili

Risk anlayışı iqtisadi ədəbiyyatlarda ikili kəmiyyət xarakteristikası kimi başa düşülür: "ehtimal – nəticələr (mümkün ola biləcək zərər)". Buna görə də, bu anlayışda risk bir fenomen deyil, bir ölçüdür. Beləliklə, riskin iki nəticəsi var:

- müəssisənin öz resurslarının bir hissəsini itirməsi ehtimalı (təhlükəsi);
- əhəmiyyətli fayda (gəlir) əldə etmək imkanı.

Risk öz ölçülməsi ilə, əsasən qiymət, faiz dərəcəsi və ya məzənnə kimi zamanla bu və ya digər kəmiyyət xarakteristikanın dəyişkənliyi ilə göstərilir. Bu, təbii olaraq ölçü deyil, fenomen olan qeyri-maliyyə riskləri ilə bağlı problemlərə gətirib çıxarır.

Risk problemi hər hansı bir müəssisənin biznes fəaliyyətində həyati vacib anlayışlardan biridir. Müəssisənin işgüzar fəaliyyəti qənaətbəxş mükafat gözləyərkən risklərin qəbul edilməsidir. İstənilən istehsalın işə salınması iqtisadi riskdir. Sahibkarlıq subyektləri öz biznesinin bütün sahələri və mərhələləri: istehsal prosesinin idarə edilməsi, marketinq, müqavilə, kadrlar, avadanlığın texniki xidməti və yenidən qurulması və yenilənməsi, məhsul və ya xidmətlərin tətbiqi və inkişafı üçün bütün imkanlar və istiqamətlər haqqında ətraflı və hərtərəfli biliyə malik olmalıdırlar (Бахрамов Ю.М., Глухов В.В. 2011. S 102).

Qeyri-sabitlik və sürətlə dəyişən situasiya şəraitində regionda və ya bazarda hər hansı bir şirkət rəqiblərin hərəkətlərinin və bazar şəraitindəki dəyişikliklərin bütün mümkün nəticələrini nəzərə almalıdır. Risk təhlili layihə iştirakçılarına mümkün itkilərdən qorunmaq üçün tədbirlər görməyə imkan verir.

Risk müəssisələrin idarəedilməsinin vacib xüsusiyyətlərindən biridir. Hər cür riskdən qaçmaq istəyən liderlər, müəssisəni durğunluğa məhkum edə bilər. Riskə hazır olmaq sahibkarın fəaliyyəti, yeniliyə meyllilik, artan intuisiya və məsuliyyətlə əlaqəli sabit xüsusiyyətidir.

Azərbaycanın iqtisadi tarixinə daha dərindən yanaşdıqda aydın olur ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişafı milli iqtisadiyyatın formalaşmasının əsas mərhələləri ilə bərabər səviyyədədir. Təbii ki, işğaldan azad edilmiş ərazilər bizim xeyli daxili və xarici iqtisadi və siyasi səylər bahasına əldə etdiyimiz iqtisadi imkanların xəzinəsidir.

İndi dövlətin əsas vəzifəsi ölkənin işğaldan azad edilmiş hissəsinin vahid sosial-iqtisadi münasibətlər sisteminə ən sürətlə inteqrasiyasına nail olmaqdır. Biz nəinki bu rayonu ümumi inzibati sistemə daxil etməliyik, həm də ölkənin iqtisadi bazarını genişləndirməliyik. Bu yolda əsas tətik isə sahibkarlığın inkişafıdır.

Lakin sahibkarlıq fəaliyyətində istər yerli sahibkar üçün istərsə də xarici investorları qorxudan əsas məsələ regionda mövcud risklərlə bağlıdır. Aydın mövzudur ki, hərbi əməliyyatların bitməsinə, üç tərəfli razılığın əldə olunmasına baxmayaraq region hələ də yüksək riskə malik ərazilərdən hesab olunur. Bunun bir neçə səbəbləri vardır:

- ərazinin minalanma sahəsinin yüksək olması
- ekstrimist qüvvələrin mövcudluğu
- ekoloji cəhətdən ərazinin uzun illər terrora məruz qalması
- atom elektrik stansiyasının tullantıları ilə çirklənmə nəticəsində radiasiyanın yüksək olduğu ərazilərin mövcudluğu.

Bir sıra risklərin mövcudluğu biznes fəaliyyətini çətinləşdirsə də, işğaldan azad edilmiş ərazilərin yüksək potensialı, dövlət tərəfindən təminatların verilməsi sahibkarlara riskləri sığortalamağa zəmin yaradır.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə müəssisələrin təşkili ilə bağlı risklər əvvəlcədən hər bir fəaliyyət istiqaməti üzrə qiymətləndirilməlidir. Ümumiyyətlə götürdükdə risk məhfumunun iqtisadi anlayışına nəzər yetirsək onu bir neçə istiqamət üzrə təsnifləşdirmək olar.

Cədvəl 8: Müəssisələrin təşkili ilə bağlı risklər

Mühit sahəsi	Riskin faktorları
Siyasi	• Ölkədə siyasi qeyri-sabitliyin artması • Sənaye müəssisələri üçün tələblərin sərtləşdirilməsi baxımından tənzimləyici təzyiq
İqtisadi	• Girişlər üçün artan qiymətlər • Yeni məhsulların bazara çıxarılması perspektivləri ilə bağlı qeyri-müəyyənlik • Bu növ məhsula tələbatın azalması
Sosial	• Əhalinin sosial fəallığının və hərəkətliliyinin azalması • Demoqrafik dəyişikliklər
Texnoloji	• Bu növ məhsulun yeni texnologiyalardan asılılığının artması • Müəssisə tərəfindən innovativ uyğunlaşmanın itirilməsi
Hüquqi	• Qanunvericilik bazasında dəyişikliklər • Ticarət məhdudiyyətlərində dəyişikliklər • Ekoloji qanunvericilikdə dəyişikliklər
Ətraf mühit	• Şirkətin məhsullarının satış yerlərində ekoloji vəziyyətin pisləşməsi

Mənbə: Поскочинова О.Г. Проблемы реализации системных решений в области управления рисками предприятий / Санкт-Петербургский политехнический университет. СПб., 2013. 320 с.

Müəssisələrin təşkili ilə bağlı çox aşağı ehtimal hər hansı real məsrəfləri və əldə edilən nəticələri dəqiq müəyyən edir. İqtisadi fəaliyyətin təbiətinə görə qeyri-müəyyənlik yaranır. Qeyri-müəyyənliyin bir neçə səbəbləri vardır:

- Məlumatsızlıq
- Təsadüfilik
- Münaqişə

Məlumatsızlıq – regionlar, bazarlar haqqında biliklərin natamamlığıdır.

Təsadüfilik - eyni şəraitdə fərqli ola bilən hadisədir (avadanlığın sıradan çıxması, mallara tələbin dəyişməsi, məhsulların tədarükünün pozulması və s.) (Поскочинова О.Г. 201, s 205).

Şirkətin öhdəliklərinə qarşılıq aşağıdakı formalarda ola bilər:

- ❖ sifarişçi ilə podratçı arasında münaqişə,
- ❖ əmək münaqişəsi,
- ❖ təchizatçılarla müqavilə öhdəliklərinin pozulması ilə bağlı münaqişələr və s.

Müasir dövrdə ağıllı sahibkar qeyri-müəyyənliyin səbəbini qabaqcadan görməli və gözlənilməz halları, əks hərəkətləri aradan qaldırmaq üçün həll yolları tapmalı və onları effektiv idarə etməyi öyrənməlidir.

Özlüyündə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sahibkarlığın uğurlu inkişafı xüsusilə son 30 ildə milli iqtisadiyyatın əldə etdiyi nailiyyətlər üzərində qurulacaq. Tərəqqinin effektivliyi isə bir çox amillərdən asılıdır:

- ❖ dövlət xidmətlərinin keyfiyyətindən;
- ❖ mövcud institusional mühitdən;
- ❖ dövlət idarəçiliyi modelindən;
- ❖ vergitutma sistemindən;
- ❖ sosial-mədəni .

Bütün amillər nəzərə alınaraq uyğun konsepsiya və mexanizmlər hazırlamaq çox vacibdir. İstənilən halda, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə biznesə dəstək sistemi elə qanunauyğunluqlara əsaslanmalıdır ki, sahibkarlıq fəaliyyəti ölkənin bütün regionlarının inkişafına müsbət təsir göstərsin. Bu həm də son nəticədə ölkənin ÜDM-nin formalaşmasına biznesin töhfəsini artıracaq. Ona görə də sahibkarlara dövlət dəstəyi sisteminin inkişafı ilə yanaşı, innovasiyaların tətbiqinə, məhsuldarlığın və əhalinin məşğulluğunun artırılmasına xidmət edəcək sağlam sahibkarlıq ekosisteminin yaradılmasının qayğısına qalmaq lazımdır (Литвиненко С.В., 2005, s 45).

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişafına təbii ki, hökumətin xüsusi münasibəti lazımdır. Məlum olduğu kimi, ölkənin azad edilmiş hissəsinin dirçəldilməsi üçün biznes və şirkətlər üçün genişləndirilmiş üstünlüklər mexanizmindən istifadə ediləcək, çünki bu ərazilərdə inkişafa uyğun olaraq qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olunmasına məhz yerli və xarici investisiyaların axını təminat verir. Burada təsərrüfat subyektləri üçün üstünlüklərin və hər cür güzəştlərin olması çox aktualdır (https://media.az/society/1067844276/nalogovye-i-socialnye-lgoty-prizvany-stimulirovat-delovuyu-aktivnost-v-karabahe-foto/. 16.03.2022).

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi, hansı formada olursa olsun, iqtisadi və ya digər bir növ risklərlə zəngindir. Əmtəə-

pul, bazar münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq, sahibkar artan gözlənilməz vəziyyət və qeyri-sabit iqtisadi mühit şəraitində öz təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirməyə məcbur olur. Deməli, gözlənilən son nəticənin əldə edilməsində hər zaman qeyri-müəyyənlik yaranır və buna görə də risk artır, yəni uğursuzluq ehtimalı, gözlənilməz itkilər daim müəssisəsinin fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsi olaraq qalır. Bu, xüsusilə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sahibkarlığın inkişafının ilkin mərhələlərində özünü göstərmiş olacaqdır.

Elmi iqtisadi tədqiqatların, eləcə də biznes praktikasının əhəmiyyətli hissəsi miqyasından və fəaliyyət xarakterindən asılı olmayaraq müəssisələrin üzləşməli olduğu risklərin daim artan roluna işarə edir.

Müəssisələr daim artan riskləri nəzərə almadıqda və onlardan öz mənfəətlərini əldə edə bilmədikdə, müəssisələr üçün liberal "iqtisadi davranış"ın təsirsiz və əks məhsuldar ola biləcəyini başa düşmək getdikcə daha çox təsir göstərir.

Bu gün işğaldan azad edilmiş ərazilərdə müşahidə olunan risklərin idarə edilməsi probleminə belə maraq və effektiv və məhsuldar kəşfi təmin edən ümumi qəbul edilmiş aspektin yaradılmasının şərtiliyi, açıqlama, qiymətləndirmə və risklərin idarə edilməsi getdikcə daha aydın görünür.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dissertasiya işinin məzmununu Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərinin bərpası və müəssisələrin təşkilinin iqtisadi əsaslarının inkişafının nəzəri və metodoloji problemlərinin həlli yollarının axtarışını, sosial-iqtisadi inkişafın təhlilini və konkret nəticələrin əldə edilməsini və bu regionda bərpa və yenidənqurma işlərinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər müəyyən edir.

Bildiyimiz kimi, Ermənistan dövləti tərəfindən işğal olunmuş ərazilərimiz azad edildikdən sonra bərpa prosesi sürətlə başlanılmışdır. Mənfur düşmən illərdir ki, işğal altında olan ərazilərimizin infrastrukturunu dağıdıb, eləcə də torpaqlarımızı minalayıb. Bu səbəbdəndir ki, yeni müəssisələrin təşkil edilməsi kimi iqtisadi inkişaf layihələrinin icrasına torpaqların minalardan təmizlənməsi, yeni yollar, qaz, su, işıq, kommunikasiya kimi ümumi infrastrukturların bərpası başa çatdıqdan və yaşayış üçün əsas şərait yaradıldıqdan sonra başlanmalıdır.

Azad edilmiş regionda sənaye, su təchizatı, elektrik enerjisi, sənaye rekreasiya imkanları, qida sənayesi potensialı, faydalı qazıntılar, xammal və s. kimi imkanları qiymətləndirmək olar. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı və böyüməsi əhəmiyyətli dərəcədə səmərəli investisiya fəaliyyətindən asılıdır.

Tədqiqatın nəticələrinə əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərinin bərpası və müəssisələrin təşkili istiqamətlərinin inkişafının sosial-iqtisadi səmərəliliyinə nail olmaq üçün dövlət bərpa fəaliyyətini motivasiya etməli, rəqabəti inkişaf etdirməli və innovasiya prosesini tarazlaşdırmalıdır. Bu, dinamik iqtisadi inkişaf səviyyəsini artırmaq imkanlarını təmin edir.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərin təbiətinin zənginliyi və rəngarəngliyi bu regionun inkişafına geniş imkanlar yaradacaqdır.

Araşdırmalar göstərir ki, resurs potensialının formalaşmasının əsas mexanizmləri: dövlətin, əhalinin və sahibkarların gəlirləri və onlardan istifadə ilə müəyyən edilir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə sahibkarlığın inkişafı, təkmilləşdirilməsi və stimullaşdırılması məqsədilə investisiyayönümlü sahələri, eləcə də regionda yeni məşğulluq sahələrinin yaranmasına səbəb olacaqdır.

Sosial rifahın yaxşılaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayan bütün sahibkarlıq sahələrinin dəstəklənməsi məqsədi ilə yenidənqurma və bərpa işləri bitəndən sonra bu ərazilərin təbliğ olunması və inkişaf etdirilməsi üçün daim regionlarda fəaliyyətlər həyata keçirilməlidir.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası və müəssisələrin təşkilinin iqtisadi potensialının qiymətləndirilərək həyata keçirilməsi regionun inkişafına kömək etməsinə də töhfə vermiş olacaqdır. Beləliklə, bərpa və yenidənqurma prosesi bütövlükdə bu istiqamətdə xidmətlər göstərmək üçün fəaliyyətin səmərəliliyinin artmasına köməklik edəcəkdir.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası və müəssisələrin təşkilinin iqtisadi əsaslarının formalaşdırılması istiqamətlərinin işlənib hazırlanıb, həyata keçirilməsi üzrə aşağıdakı təklifləri vermək olar:

- İlk növbədə, işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və dirçəldilməsi məqsədlərinə cavab verən dövlətin investisiya siyasəti istiqamətləndirilməlidir;
- İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə investisiya - innovativ layihələrin inkişafı və maliyyələşdirmə mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi, maliyyə dəstəyi mexanizmlərinin alternativ xarakter daşıması təmin edilməlidir;
- İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin dirçəldilməsi üçün məqsədli proqramlar və investisiyaların cəlb edilməsi konsepsiyasını hazırlamaq lazımdır;
- Regionda yeni müəssisələrin təşkili ilə bağlı mülkiyyət münasibətlərinin, mülkiyyətdən istifadə qaydalarının sahənin tələblərinə uyğun ciddi şəkildə tənzimlənməlidir;
- Regionun sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək və xarici investisiyaları cəlb etmək məqsədilə beynəlxalq əməkdaşlığı maksimum dərəcədə artırmaq və maliyyə dövriyyəsinə sərbəst resursların cəlb edilməsi çalışmaq lazımdır;
- Regionun mövcud potensiallarından istifadə səviyyəsinin artırılması üçün vergi və faiz güzəştlərindən istifadə edilməlidir;

• Regionda mövcud bərpa və yenidənqurma potensialına uyğun olaraq yerli və xarici investisiyaların təşviqi, stimullaşdırılması və həvəsləndirilməsi üçün kompleks yanaşmanın işlənib hazırlanması və məqsədyönlü tədbirlər görülməlidir;

• Regionun inkişaf etdirilməsi üçün çoxfunksiyalı iqtisadi mexanizmlərin, o cümlədən iqtisadi zonaların, klasterlərin, texnoparkların və aqrosənaye parklarının yaradılması imkanlarının öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi, regiona daha çox yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün zəruri praktiki tədbirlərin görülməlidir;

• Milli dəyərlərin, adət və ənənələrin dövlət tərəfindən mühafizə edilərək inkişaf etdirilməsi;

• Mühüm obyektlərin mühafizəsi və bərpası məsələsini beynəlxalq təşkilatlar qarşısında qaldırmaq lazımdır.

Yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq qeyd etmək lazımdır ki, bərpa və yenidənqurma fəaliyyətinin təşkil edilməsi işğaldan azad olunmuş ərazilərin iqtisadiyyatın inkişafı üçün təsirli bir vasitədir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə yeni və son texnoloji nailiyyətlərin tətbiq olunduğu müəssisələr inkişaf edə bilər və edilməlidir. Qoyulmuş məqsəd və vəzifələrə uyğun olaraq, müasir dövlətin sosial inkişafı üçün bu fəaliyyətlərin formalaşmasının nəzəri və metodoloji əsasları daha geniş öyrənilməlidir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilər hər tərəfli iqtisadi yüksək potensiala malikdirlər. Potensialı yüksək olan bu rayonlarda öz potensialından istifadə etməyə imkan verən normal infrastruktur sisteminin yaradılması perspektivə uyğun fəaliyyətə imkan verəcək amillərdəndir.

Yeni müəssisələrin yaradılmasında mövcud perspektivlər və potensiallar nəzərə alınarsa işğaldan azad edilmiş ərazilərin Azərbaycanın böyük gələcəyinə tam inteqrasiyasını təmin etmək mühüm məsələlərdəndir.

Müharibənin qələbə ilə başa çatması məcburi köçkünlərə öz doğma yurdlarına qayıtmağa və orada yaşamağa, sahibkarlara isə istər daxili bazarda, istərsə də xarici bazarda yüksək rəqabət qabiliyyətliliyə malik məhsullar istehsal edən müəssisələr yaratmağa imkan vermiş oldu.

Burada müəssisələrin açılması və fəaliyyət göstərməsi üçün işğaldan azad edilmiş ərazilərdə dayanıqlı məskunlaşma təmin edilməlidir. Bunun üçün bu ərazilər cəmiyyətin ən sağlam, ən müasir və firavan yaşayış mühitinə çevrilməli, davamlı məskunlaşmanın müasir prinsiplərinə əsaslanan rahat yaşayış mühiti yaradılmalıdır.

Beləliklə, aparılacaq müəssisələrin təşkili üzrə yenidənqurma və bərpa işləri iqtisadiyyatın səmərəliliyinə müsbət təsir göstərərək, iqtisadi artım tempinin yüksəldilməsinə kömək etmiş olacaqdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. 07 iyul 2021-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı.

2. Faiq İsmayılov., Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindəki tarix və mədəniyyət abidələrinə vurulan zərər: Bakı, 2016.

3. Qafar Çaxmaqlı., Qarabağ işğaldan əvvəl...və sonra. Bakı. 2009.

4. Qarabağ Abidələri - Karabakh Monuments - Памятники Карабаха, Bakı, 2009.

5. Mahmudov M., Mahmudova M. Regionların sosial-iqtisadi inkişafının tənzimlənməsi. Bakı, İqtisad Universitetinin nəşriyyatı, 2011, 370 s.

6. Mirzəyev A., Eminov A., Süleymanov E., Qocayeva E. Müasir Azərbaycan iqtisadiyyatının əsasları. Bakı, 2019, 440 s.

7. Muradov Ş., Nadirov A., Ələsgərov A., Nuriyev Ə., Hüseynov T. Azərbaycan iqtisadiyyatı." Bakı: Elm, 2003, 344 s.

8. Rəşidov L., (09.12.2020). İşğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi potensialı və inkişaf perspektivləri. Bakı, "Xalq qəzeti", s. 9.

9. Rzayev Z.H. Vergi menecmenti. Dərslik. Bakı: 2007, s 324

10. UNEC ekspert. Qarabağ Azərbaycandır. №2. Bakı. 2020-2021.

Rus dilində

1. Бахрамов Ю.М., Глухов В.В. Финансовый менеджмент. СПб.: Питер, 2011. 496 с.

2. Буряковский В. В. / Финансы предприятий. - 2005. - с.203

3. Веселова, Н.В. Предприятие, цели создания и принципы функционирования / Н.В. Веселова. - 2002. - с.34

4. Виленский А. Этапы развития малого бизнеса. Вопросы экономики . 2008 . №7 .

5. Волгин В.В. Индивидуальный предприниматель: Практическое

пособие. – 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Дашков и К, 2006. – 497 с.

6. Волков О.И. Экономика предприятия. - М.: Инфра-М, 2006.-165 с.

7. Горфинкель В.Я., Куприянова Е.М. Экономика предприятия. - М: Инфра-М, 2008.-367 с.

8. Государственные и муниципальные финансы: Учебник для вузов. – М.: Финансы, ЮНИТИ, 2006. / Бабич А.М., Павлова Л.Н.

9. Грачев И. Развитие малого предпринимательства // Деньги и кредит . 2006 . №1 .

10. Грибов В.Д. Основы бизнеса: Учебное пособие. – М.: Финансы и статистика, 2006. – 160 с.

11. Грузинов В., Грибов В. Предпринимательство формы и методы организации предпринимательской деятельности // Экономика предприятия . М., 2008

12. Грузинов В.П., Грибов В.Д. Экономика предприятия: Учебное пособие для вузов.-М.:Финансы и статистика, 1998.- 208 с.

13. Егорова Н.Е. Малые предприятия: предпринимательские стратегии и кооперация / М.А. Маренный. – М.: Кооперация Спутник +, 2005. – 199 с.

14. Жилинский, С.З. Правовые основы предпринимательской деятельности / С.З. Жилинский // Курс лекций. - 2001. - с.35-81

15. Камаев В. Д. Экономика и бизнес. М., 1993.

16. Карлика, А.Е. Экономика предприятия / А.Е. Карлика, М.Л. Шухгальтер. 2004. - с.431

17. Литвиненко С.В. Технология фьюзинга. Киев: Витражная мастерская, 2005. 150 с.

18. Ложкин О.Б. Формула эффективности бизнеса. – М.: МГУП, 2006. – 150 с.

19. Поскочинова О.Г. Проблемы реализации системных решений в области управления рисками предприятий / Санкт-Петербургский политехнический университет. СПб., 2013. 320 с.

20. Радеев, В. Малый бизнес и проблемы деловой этики: надежды и реальность / В. Радеев // Вопросы экономики. - 2001, №7. - с.72-82

21. Рыбак, О. Малый бизнес в большой статистике / О. Рыбак // «Экономическая газета». -№20, 2003

İnternet resursları

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi – Prezident Kitabxanası (2021). Azərbaycan – Ermənistan münaqişəsi; https://files.preslib.az/projects/azerbaijan/gl8.pdf

2. Azərbaycan Respublikası Prezidenti, Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin Azərbaycan xalqına müraciətləri (27.09.2020-ci il tarixindən etibarən); https://aznotary.az

3. Heydər Əliyev Fondunun təşkilatçılığı yaradılan “Azərbaycan” portalının rəsmi internet resursu. https://azerbaijan.az/

4. https://azerbaijan.az/related-information/126

5. http://www.azerbaijan-news.az/view-202021/ilham-eliyev-qarabagi-azerbaycanin-en-inkisaf-etmis-mekanina-cevirecek

6. https://president.az

7. http://www.stat.gov.az

8. https://www.virtualkarabakh.az

9. https://www.karabakh.center/az

10. http://www.xocalininsesi.info/

11. https://modern.az/az/news/159720/isgalneticesinde-azerbaycana-deymis-ziyanaciqlandi-818-milyard-880-milyon-dollar

12. https://apa.az/ru/oficialniye-novosti/ekonomiceskoe-razvitie-na-osvobozdennyx-territoriyax-budet-uskoreno-rasporyazenie-464489

13. https://science.gov.az/news/open/16136

14. https://sfera.az/yeni-iqtisadi-rayonlarin-esas-gostericileri-erazi-ve-ehali-gostericileri/

15. https://media.az/society/1067844276/nalogovye-i-socialnye-lgoty-prizvany-stimulirovat-delovuyu-aktivnost-v-karabahe-foto/.

16. https://xalqqazeti.com/az/news/73571

17. https://vzglyad.az/news

18. https://story.karabakh.center/ru/ekotsid-v-karabakhe

19. Порядок создания нового предприятия//Экономика предприятия, электронный.учебник: http://www.businesscom.biz/biblio/ebooks/economics/7.html

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: 2021-ci ilin əvvəlinə işğaldan azad edilmiş iqtisadi və inzibati rayonlarının ərazisi və əhalisi....14

Cədvəl 2: Uzun illər erməni işğalı nəticəsində dilbər guşələrimizdə dağıdılan obyektlərin statistikası....15

Cədvəl 3: 2019-cu ilin sonuna Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş şəhər və rayonları üzrə dövlətin mühafizəsində olan daşınmaz tarixi-mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyətinə görə bölgüsü....21

Cədvəl 4: Azərbaycanın işğal olunmuş keçmiş DQMV və ətraf rayonlarında kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı haqqında məlumat (1988-ci il)....22

Cədvəl 5: Yeni müəssisələrin təşkili formaları....35

Cədvəl 6: Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində kənd təsərrüfatı üzrə mövcud müəssisələrin sayı....40

Cədvəl 7: SSRİ dövründə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində mövcud müəssisələrin istehsal etdiyi məhsulların miqdarı və onların ümumi Azərbaycan istehsalındakı faizlə payı....41

Cədvəl 8: Müəssisələrin təşkili ilə bağlı risklər....63